

TÜRKMENISTAN

HÜNÄR BILIMI WE OKUW ULGAMYNA WE ZÄHMET BAZARYNA SYN

Türkmenistan barada gysga maglumat

Paýtagty: Aşgabat

Ilaty: 6,7 mln (2008)

Meýdany: 488,000 km²

Milli puly: manat

Jiö jan başyna: ABŞD 10.600 (2008)

Sowatly ilatyň göterimi: 99,5%(2008)

Umumy ilat sanyndan iş güýji: 59% (2007)

Umumy ilat sanyndan ykdysady taýdan işeňňir ilat: 46% (2007)

MART 2012

MAZMUNY

GIRIŞ.....	3
1. DURMUŞ-YKDYSADY ÝAGDAÝ.....	5
2. WELÁYATLARYŇ ÖSÜŞI.....	8
3. YKDYSADY ÖZGERTMELER	14
4. DEMOGRAFIK ÝÖRELGELERI WE ZÄHMET BAZARY	16
5. BILIM ULGAMY WE HÜNÄR BILIMI WE OKUWY.....	21
6. HÜNÄR BILIMI WE OKUWY MALIÝELEŞDIRMEK.....	27
7. DONOR EDARALAR (HEMAÝATÇY) TARAPYNDAN HÖDÜRLENÝÄN HÜNÄR BILIMIŇ WE OKUWYŇ ÖSÜŞINE ÝARDAM BERÝÄN MAKSATNAMALAR	28
8. SÖZSÖŇY	31
BIBLIOGRAFIÝA	34
GOŞUNDYLAR	35

GIRIŞ

Türkmenistanda bilim ulgamyny döwrebaplaşdyrmak Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň we onuň hökümetiniň iň esasy baş ýörelgeleriniň biridir. 2007-nji ýyldan başlap bilim ulgamynyň kanunçykaryjy we hukuk binýadyny özgertmek boýunça uly tagallalar edilýär, şeýle-hem okuwçylaryň we talyplaryň hem umumy bilim, hem ýokary bilim beriş ulgamynda okuw döwri uzaldyldy. Ýurduň çalt ösýän ykdysadyýeti, täze tehnologiýalar we ykdysadyýetiň tebigy çeşmelerden garaşly bolmagyny ýeňip geçmek we diwersifikasiýalaşdyrmak talaplary, ýokary tejribeli we bilimli hünärmenleri talap edýär. Ýurtda ynsan çeşmeleriň ykdysadyýeti özgertmek we ösdürmek işinde ähmiýetli orny eýeleýändigini barada, şeýle-hem professional (hünär) okuwuň we kadrlary taýýarlamak işiniň reformasy ykdysadyýet üçin ýokary tejribeli hünärmenleri üpjün etmekde esasy faktor bolup durýandygy barada düşünje bardyr.

Şonuň bilen baglylykda, Türkmenistanyň hökümeti Ýewropa Komissiyasy bilen bilelikde Türkmenistanda professional bilim beriş ulgamynyň aktuallygyna we onuň hilini ýokarlandyrmaklyga gönükdirilen taslamany işläp düzmek ylalaşygyna geldiler.

Ýewropa Bileleşiginiň ýöriteleşdirilen agentligi bolan Ýewropa bilim gaznasyna (ÝBG) Türkmenistanda zähmet bazaryň we ykdysadyýetiň derňewine we olaryň hünär bilim we kadrlary taýýarlamak bilen bolan özara gatnaşygyna bagyşlanan teswirleýiň işi tabşyryldy.

2008-nji ýylda şeýle teswirleýiş işi ÝBG tarapynda geçirildi, şeýle-hem, geçirilen barlaglary hödürlemek we maslahatlaşmak maksady bilen ýerli gyzyklanýan taraplar bilen seminarlar gurnaldy.

Hasabatyň birinji görnüşi 2010-njy ýylda Türkmenistanyň Hökümeti tarapyndan maslahatlaşyldy we makullanyldy. Häzirki hasabat Türkmenistanyň Hökümeti tarapyndan makullanan birinji görnüşinde we dürli neşiriýat çeşmelerinden alnan Hünär Bilim we Okuw (HBO) pudagyny ösdürmek işiniň täze habarlaryna we maglumatlaryna esaslanandyr.

Şu synyň maksady şulardyr:

- 1) Ýurduň durmuş-ykdysady ýagdaýyny we onuň ösüş tendensiýalaryny beýan etmek we
- 2) Çalt ösýän ykdysadyýetiň we zähmet bazaryň häzirki we geljekki talaplaryny kanagatlandyrmak üçin professional bilim beriş we kadrlary taýýarlamak ulgamyň çözülmeli meselelerini kesgitlemek.
- 3) Ýurduň ynsan çeşmelerini ösdürmek maksady bilen ýerine ýetirilmeli işleri bellemek.

Milena Korradini

Inna Dergunowa

Ýewropa bilim gaznasy

Turin, 2011 ý. dekabry.

1. DURMUŞ-YKDYSADY ÝAGDAÝ

Türkmenistan 1991-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda öz Garaşsyzlygyny aldy. Şol wagtdan bäri, ýurtda bazar ykdysadyýetini ösdürmek üçin birnäçe ykdysady reformalar geçirildi. Türkmenistanda, onuň eksport girdejisiniň esasy çeşmesi bolup durýan, nebitiň we gazyň baý gurlary bardyr. Pagta senagaty bilen bilelikde, nebitden we gazdan gelýän girdeji ýüzden 85% göterimi tutýar. Energoçeşmeleriň bahasynyň ýokarlanmagy sebäpli Türkmenistan daşky döwlet karzyny doly hasaplaşmaga başardy we döwlet gaznasyna (býujete) girdejileriň ösmegini üpjün edip bildi. Soňky ýyllarda jemi içerki önümiň ösmegini görüp bolýar we 2008-nji ýylda ol 14% göterime deň boldy. Häzirki wagtda eksportyň ösüşiniň kanagatlanarly maglumatlaryna gözegçilik edilýär (hususan-da, gaz eksportyň). 2008-nji ýylda jan başyna jemi içerki önüm 10,600 ABŞ \$¹ düzdi. Türkmenistan adam ösüşiniň indeksi boýunça 0,669 görkeziji bilen 172 ýurduň içinde 89-njy ýerdedir, şonuň bilen girdejiniň ortaça derejeli bolan ýurtlaryň sanawyna girýär.

“Türkmenistanyň 2020-nji ýyla çenli ykdysady, syýasy we medeni ösüş strategiýasy” Milli Maksatnama şu aşakdaky maksatlary göz önünde tutýar:

- Tizleşdirilen ykdysady ösüş ýoly boýunça öz ykdysady garaşsyzlygyny we howpsuzlygyny saklap, ösen ýurtlaryň ösüş derejesine ýetmek; täze tehnologiýalary we önümçilikleri girizmek we zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmak;
- Jan başyna harytlaryň öndürilişini kem-kemden ýokarlandyrmak;
- Daşary ýurt investisiýalary özüne çekmek we täze önümçilik kuwwatlyklary girizmek

Garaşsyzlykdan öň Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň çig mala gönükdirilenligi bardyr. Agrar spezializasiýasy oba hojalygyň ýokary bölegini düzýärdi – 40%. Şeýlelik-de oba hojalykda pagta spezializasiýasynyň aýyk görkezijisi bardyr. Türkmenistanyň jemi içerki önümiň düzüminde senagatyň bölegi 17% göterimi düzýär we gazyp alýan pudaklardan 80% göterim köpdür.

2000-2009-njy ýyllar aralygy jemi içerki önüm boýunça senagatyň bölegi 38,7%-den 42,7%-e çenli köpeldi. Gazyp alýan pudagyň udel agramy senagatyň goşulan gymmatyndan iki esse azaldy. Senagatda ýeňil we azyk pudaklaryň bölegi köpeldi (40% çenli). 2009-njy ýylda oba hojalygyň jemi içerki önüminiň udel agramy 10,5 % göterimi düzdi, bölek satuw-sowda we ýmit hyzmatlarynda 6,1% we gurluşykda 18,2% göterim².

Şonuň bilen, oba hojalyk önümçiliginiň gurluşy düýpgöter özgerdi. Ýurduň oba hojalygynda pagtaçylyk ileri tutulýan pudagyň ähmiýetlilikini saklap tejribede bugdaý hojalygy täzeden döredi, we maldarçylygyň tizleşdirilen ösüşi ýola goýuldy. Häzirki wagtda ýurduň azyk haryt baýlyklarynyň 95% göterimini ýerli önüm düzýär.

Dokma senagaty ýokary tizlik bilen ösüp başlady. Soňky ýyllarda çig pagtanyň 40% taýýar önüme gaýtadan işlenýär, sowet hökümet ýyllary bolsa – jemi 3% göterimdi. Ýurduň dürli welaýatlarynda onlarça dokma kärhanalary guruldy we işe girizildi.

Häzirki wagtda gurluşyk sektory wajyp orny eýeleýär. Muňa Aşgabad ösdürmek boýunça hökümetiň ambisioz meýilnamalaryny mysal edip bolýar, şeýle-de infrastrukturany döretmek boýunça paýtagty Daşoguz bilen baglaşdyrýan demir we awto ýoly, elektrik energiýany öndürmek üçin investisiýalar, Hazaryň kenarynda

¹ Türkmenistanyň döwlet statistiki komiteti

² Türkmenistanyň döwlet statistiki komiteti, Aşgabat, 2008;

“Awaza” syýahatçylyk zolagyny we ulanylýan agyz suwy arassalamak üçin Türkmen kölüni döretmek ýaly taslamalary mysal edip bolar.³

Şäherleriň we obalaryň gaz we elektrik üpjünçiligine bolan talaplaryny kanagatlandyrmak üçin elektrik stansiýalaryň we gaz geçiriji turbalaryň gurluşygyna mümkinçilikler döredildi.

Garaşsyzlygy alandan soňra daşary söwda üçin amatly şertler döretmek maksady bilen halkara ykdysady hyzmatdaşlygy üçin kanunçykaryjy we sazlaýjy binýady döredildi. Türkmenistanda häzirki wagtda 24 ýurt bilen söwda we ykdysady ylalaşyklara gol çekildi. Ýurduň kanunçykaryjy ylalaşyklaryna baglylykda daşary maýasyny özüne çekýän çäreleriň sanawy bardyr.

2000-2010-njy ýyllar aralygynda daşary söwdanyň göwrümi 4,2 esse köpeldi. Eksport 3,9 esse, import 4,6 esse, söwda saldosity bolsa 2 esse köpeldi. 2010-njy ýylda çyg nebitiň we tebigy gazyň bölegi 63,7% görterimini düzdi, eýsem tebigy gazyň, suwaldylan gazyň, çyg nebitiň, nebit önümleriň bölegi – 86,1%.

Eksportda beýleki harytlaryň bölegi ujypsyzdyr. Öň belläp geçişimiz ýaly, pagta süýüminiň eksportynyň bölegi 1996-njy ýylda 19,7% -den 2008-nji ýylda 1,8%-e çenli azaldy. Şu gün döwlet býujetiniň çykdajylarynyň 70% golaýy jemgyýet we durmuş hyzmatlaryna gönükdirilendir, şol sanda 40%-den ýokary – bilime. Türkmenistanda bilime edilen çykdajylar jemi içerki önümiň bilime goşulan böleginiň udel agramynyň ortaça 3%-e golaý bolup durýar. 1993-nji ýyldan başlap raýatlara mugt (çäkleri boýunça) gaz, elektrik energiýa we suw goýberilýär. Ilaty mugt gaz, elektrik togy, suw, duz bilen üpjün etmeklik Türkmenistanyň Prezidentiniň 2006-njy ýylyň oktýabr aýynda çykaran kararynyň esasynda 2030-njy ýyla çenli uzaldyldy.

Häzirki wagtda Türkmenistanda bahalaryň we ilki zerur bolan harytlaryň we hyzmatlaryň 17 görnüşine göni döwlet sazlaşygy ýerine ýetirilýär, bu olary elýeterli bolmagyny we hakyky girdejiniň ýokarlanmagyny we ilatyň satyn almak ukubyny üpjün etmek üçin edilýär.

Hökümet ýurduň ykdysadyýetiniň diwersifikasiýasyny we nebit-gazyň eksportyndan gelýän girdejlere garaşlygyny azaltmagyň zerurdygyna düşüňär. 2008-2009-njy ýyllarda ykdysady ösüşiň durnuklylygyny we deňagramlylygyny üpjün etmektige gönükdirilen wajyp reformalar ýerine ýetirildi. Bu üstünlikli ýerlenen reformalar şu aşakdaky çäreleriň ýerine ýetirmeginiň üsti bilen global ykdysady çökgünligiň negatiw netijelerini azaltmaga mümkinçilik dörettdi:

- 1) ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmak we bäsdeşlik ukybyny ýokarlandyrmak üçin gönükdirilen investisiýa işleriň ýokary derejesi, täze kärhanalary we täze iş yerlerini döretmek, sarp ediş islegi giňeltmek;
- 2) Infrastrukturalara maýa goýumlar, aýratyn-da welaýatlarda we çetki etraplarda;
- 3) Monetar we karz syýasatyny gowulandyrmak, bank ulgamyny berkitmek we netijeli maliýe syýasaty;
- 4) Zähmet haklaryň ösüşi, durmuş kepillikleri güýçlendirmek boýunça çenler;
- 5) Möhüm ykdysady işleri (prosesleri) goldamak üçin ýeterlik resurslary üpjün etmek.

Ýerine ýetirilen çäreler 2007-nji ýylda 2005-nji ýyl bilen deňeşdirilende 6% hususy telekeçileriň sanyny ýokarlandyrmaga mümkinçilik döretdi we 58,8 müň adam üçin iş yerlerini üpjün etdi⁴. Hususy telekeçiler esasan-hem söwda we hyzmatlar sektorynda meşgullanýar. Soňky wagtda önümçilik pudagynda meşgullanýan hususy telekeçileriň sany köpeldi. Hususy telekeçiler üçin bellige almak ulgamy we hasabatly ýönekeýleşdirildi, bu özüňe hususy işi döretmegi höweslendirdi. Salgyt salmak we karz resurslar, ygtyýarlyk bilen bagly bolan beýleki çäreler hem girizildi, şonuň bilen kiçi we orta kärhanalary ösdürmek üçin amatly şertler döredilýär.

³ Ýewropa bileleşigi: 2007-2013 ýyllar üçin Merkezi Aziýanyň sebitleýin kömek strategiýasy. 2008.

⁴ Статистический ежегодник Туркменистана за 2007 год (раздел 2), Государственный комитет статистики Туркменистана, Ашхабад, 2008

Häzirki karz syýasaty potensial telekeçileriň talaplaryny doly kanagatlandyрмаýar we şonuň üçin karz resurslara ygtyýarlygy üpjün edýän alternatiw çözümleri tapmak zerurdyr. Tejribede banklar täze kärhanalara göwünsizlik bilen şu aşakdaky sebäpler boýunça karz berýärler:

- Şertleşigiň kiçi ölçegi
- Ýeterlik däl kepillikler (karzdarda girewi bolmazlyk);
- Oba ýerlerinde karz edaralaryň ýetmeýänligi;
- Karz alanda karzdarlaryň düşünmezligi we tejribesizligi;
- Karzdaryň ösüş meýilnamalary we işi barada maglumatlaryň ýeterlikli bolmaýandygy.

Hökümet tarapyndan kiçi we orta telekeçiligi ösdürmek üçin 2020-nji ýyla çenli Döwlet maksatnamasy kabul edildi. Bu maksatnama karz resurslara ygtyýarlylygy, kanunçykaryjylygyň hilini, durnuklylygyny we aýdynlygyny, maliýe sektoryň ösüşini, býurokratik barýerleri we beýleki çäreleri ýok etmegi göz önünde tutýar. Häzirki wagtda hususy sektoryň bölegi, Ýangyç Energiýa Toplumyndan (YET) başga, soňky ýyllarda Türkmenistanyň jemi içerki önümiň umumy göwrüminiň paýynda ortaça 40% göterime golaý boldy, hökümet bolsa bu görkezijini 70% çenli getirmäge we ykdysadyýetiň nebit-gaz önümlerine garaşlygyny azaltmaga meýilnamalaşdyrýar. Häzirki wagtda ministrlikler we müdirlikler tarapyndan edilýän hususy telekeçilige (biznese) döwlet goldawyň derejesi çäklidir, sebäbi, durmuş-ykdysady ösüş boýunça döwlet syýasatyny ýerine ýetirmek üçin kiçi we orta biznesi özüne çekmegiň diňe ýokarda agzalanandan başga maksatnamasy ýokdur. Döwlet häkimiýet edaralaryň ygtyýarlylygy diňe müdirlikleriň garamagyndaky döwlet kärhanalaryň hojalyk ýolbaşçylygy bilen çäklendirilýär. Ýerli häkimiýet edaralary tarapyndan telekeçiligi ösdürmek üçin goldawy hem çäklidir. Kiçi we orta kärhanalaryň ösüşini goldamak maksady bilen telekeçiligi ösdürmek boýunça welaýat agentlik ulgamyny ösdürmek zerurdyr.

2. WELAYATLARYŇ ÖSÜŞI

Türkmenistanyň baş welaýaty.

Türkmenistanyň ilatly nokatlary şäherlere we obalara bölünýär. Şäherli ilat etraplaryň, şäherleriň we şäherçeleriň ýaşajylaryny öz içine alýar. Obalarda ýaşayan ilat obalylara deňşlidir. Etraplary ykdysady, medeni we administratiw merkezli şäherleri öz içine alýar.

Şäherlerde senagat kärhanalaryň, gurluşyk we transport guramalaryň, durmuş-medeni edaralaryň, söwda we hyzmat ediş kärhanalaryň köpüsi jemlenendir.

Aşgabat şäheri Türkmenistanyň paýtagtydyr we derejesi boýunça welaýata deňşdirilýär. Ondan başga-da, ýurtda 5 welaýat bardyr: Ahal, Balkan, Daşoguz, Lebap we Mary. Bir ýa-da birnäçe obalaryň çäkleri 77 şäherçe, 565 geňşlik we 1937 oba ilatly nokatlary bardy.⁵

⁵ Türkmenistanyň döwlet statistiki komitetiniň internet saýty: www.stat.gov.tm

Aşgabat şäheri

Garasşyzyk ýadygärligi, Aşgabat

Aşgabat şäheri – Türkmenistanyň paýtagty, ýurduň iň uly administratiw-syýasy, industrial, ulag we ylmy-medeni merkezidir.

Türkmenistanyň umumy ilat sanynyň 13% göterime golaýy Aşgabat şäherine degişlidir. 2007-nji ýylda paýtagtyň senagat önümçiliginiň udel agramy ýurduň umumy böleginiň 8% düzdi. Aşgabat şäheriniň senagat önümçiliginiň 40%-den gowragyny ýeňil senagatyň önümi düzýär (tikinçilik, dokma), 37% golaýy – azyk senagaty (1 jedwele ser). Ondan başga-da derman senagaty, maşyn gurluşyk we metaly, agajy işläp taýýarlamak, aýna senagaty hem-de gurluşyk materiallar önümçiligi ösüp başlady.

2006-njy ýylda işe girizilen Aşgabat elektrik stansiýasy kärhanalaryň ösmegine ýardam edýär. Aşgabat şäheri Türkmenistanyň iň uly aragatnaşyk nokadydyr. Bu ýerde ösen tele we radiokommunikasiýalar ulgamy, sanly sputnik aragatnaşygy döredilendir. Paýtagt uly söwda merkezi bolup çykyş edýär. Ýurduň bölek satuw haryt aýlanyşygynyň umumy göwrüminiň ýarymyna golaýy onuň paýyna düşýär. Aşgabat şäheriniň bölek satuw haryt aýlanyşygynyň 92%-den gowragy hususy sektora degişlidir. Ondan başga-da şäher medeni-bilim merkezi bolup çykyş edýär, onda birnäçe medeni, ylmy we barlag edaralary jemlenendir.

2010-2011-nji ýylda 96 sany orta mekdeplerde 89 müň okuwçy okadyldy. Türkmenistanyň 21 sany ýokary okuw jaýlarynyň 17-si ýa-da 81%-den gowragy paýtagtda ýerleşýär, hem-de 27 sany orta hünär okuw jaýlarynyň 11 (41% golaýy) Aşgabat şäherinde jemlenendir. Bu okuw jaýlarynda okamak üçin ýurduň hemme yerinden talyplar gelýär.

2008-nji ýylyň iýulynda Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan 2008-2012-nji ýyllar aralygy üçin Aşgabat şäherini durmuş-ykdysady taýdan ösdürmek üçin Konsepsiýa (baş ýörelgä) gol çekildi. Ol ykdysadyýetiň köpugurlylygyny saklamak, paýtagtda senagaty, transporty, ylmy we ylmy hyzmatlaryň utgaşyklygyna ýetmegi, syýahat hem-de täjirçilik işi üçin hünärmenleri taýýarlamak (maliýe, karz, ätiýaçlyk, lomaý söwda, gozgalmaýan emläk boýunça amallar, maglumat ulgamy, aragatnaşyk, kommunikasiýalar), şonuň bilen birlikde ähmiýeti ylm we ylmy hyzmatlary, inowasion ösüş merkezleri, tehnoparklar we tehnopolislary talap edýän önümçilige bermeli.

Ahal welaýaty

Ahal welaýatyň ykdysadyýetiniň agrar-industrial häsýeti bardyr. Ahal welaýaty tutýan meýdanynyň ölçegi boýunça (umumy meýdandan 20% golaýy) ikinji orny tutýar, ilatyň sanawy boýunça dördünji ýerde (14%-den ýokary). Ahal welaýatynda oba ilatynyň bölegi ýokarydyr (64%). Ýurduň senagat önümi öndürilende Ahal welaýatynyň udel agramy 20% golaýyny düzýär. Ahal welaýaty tebigy gazyň esasy eksport edýän welaýat bolup çykyş edýär. Soňky ýyllarda welaýatyň çäginde gaýtadan işleýiş sektoryň pudaklary tizleşdirilip ösdürildi, bu welaýatyň ykdysady durnuklylyk derejesini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berdi. Senagat önümleriň täze görnüşleri önümçilige girizildi, olar: panbarht, gazbeton, mermer örtgi plitasy we beýlekiler. Ahal welaýatyň senagatynyň iň esasy pudaklarynyň biri dokma senagaty bolup durýar. Ol pagtany taýýar önüme işläp taýýarlamak zerurlygy sebäpli ösdürildi. Geljekde bu welaýatda gurluşyk materiallar önümçiligi we azyk senagaty çalt depginler bilen ösdüriler. Welaýatyň çäginde dürli gurluşyk materiallaryň, ýagny, hek daşyň we hek çagylyň, kwars çägäniň we dolomitleriň, gipsiň uly gorlary bardyr.

Ahal welaýaty paýtagty azyk önümleri bilen üpjün edýär. Ýurduň oba hojalyk jemi önüminiň umumy göwrümünde welaýatyň paýy 23% gowragyny tutýar. Sebitde kurort edaralary we dynç zolaklary döredilýän möhüm dynç-alyş resurslary bardyr (Arçman, Gökdere, Baharly).

2010/2011 okuw ýylynda 243 orta mekdeplerde 139,0 müň okuwçy okady. 2010/2011 okuw ýylynda welaýatda 1 sany orta hünär okuw jaýy hereket edýärdi. Onda 152 adam bilim aldy.

“Obalaryň, şäherçeleriň, etrap şäherleriň we etrap merkezleriň ilatynyň durmuş-sosial şertlerini özgertmek boýunça 2020 ýyl döwre çenli Milli Maksatnama” laýyk uly döwlet maýa goýumlary Ahal welaýatyny ösdürmek üçin gönükdiriler.

BALKAN WELAÝATY

Tutýan meýdany boýunça bu iň iri, emma ilat sany boýunça iň pes welaýatdyr. Balkan welaýatynyň ilat sanynyň bölegi ýurduň umumy ilat sanýndan 9% -den hem azdyr. Balkan welaýatynda şäher ilaty iň ýokary bolup (80%) industrial ykdysadyýetine gönükdirilen iň urbanizirlenen welaýatdyr.

Welaýatyň udel agramy oba hojalygyň jemi önüminiň gymmatynyň 5%-den hem azyny tutýar. Welaýatda oba hojalygyň ösmegine suwyň yetmezçiligi päsgelçilik edýär. Balkan welaýaty duzy gazyp almak we balyk tutmak boýunça öňdebaryjy sebit bolup durýar.

Welaýatda uglewodorodlaryň (nebit, gaz) we mineral resurslaryň (barit, fosforit, nahar duzy, ýodobrom suwlary, ýod, magniý, brom, kaliý we başg.) baý gorlary bardyr. Balkan welaýatynda senagat önümçiligiň iň ýokary bölegi jemlenendir (2007 ý-26%-den hem köp). Welaýatyň senagat önüminiň çykarylyşynyň 94%-ni ýangyç senagaty düzýär (37%-nebiti gaýtadan işlemek, 28.5%-nebiti çykarmak we 28.5%-gaz senagaty).

Ýurtda Balkan welaýaty nebiti çykarmak boýunça öňdebaryjy bolup durýar (93% gowrak – gaz kondensaty şol sanda), gaz çykarmak boýunça üçünji (takmynan 20%), elektrik

energiýasyny (16%) we magdanly däl gurluşyk materiallaryny öndürmek boýunça (15%) ikinji orunda durýar. Welaýatyň himiýa senagaty ýurtda tehnik uglerodyň we ýoduň, sulfat natriýiň, bişofitiň we polipropileniň esasy ödürijisi bolup çykyş edýär.

Türkmenistan we beýleki döwletleriň arasynda söwda-ykdysady gatnaşyklary ösdürmek üçin wajyp orny Türkmenbaşy şäheriň deňiz porty tutýar.

Türkmenbaşynyň Ruhy metjidi, Gypjak

Balkan welaýatynyň çäginde ekerançylyk medeniýetiniň dürli eýýamlarynyň, parfýanlaryň we beýik seljuklar döwürleriniň taryhy ýadygärlikleri ýerleşýär. Bu ýerde Nusawyň, Sarahsyň we Altyn Depäň üstünden geçýän syýahatçylyk ugurlary açyldy. Balkan welaýatynda şypahana-kurort dynç alyşy we halkara syýahatçylygy ösdürmek üçin ägirt uly mümkinçilikleri bar. Oňa, Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan badalga berlen, ýeňillikli wiza, gümrük we salgyt düzgünli aýratyn ykdysady giňişligi – “Awaza” Milli Syýahatçylyk zolagyny döretmek taslamasy gönükdirilendir. Syýahatçylyk we dynç-alyş industriýasy onuň ykdysadyýetiniň ösmegine we diwersifikasiýalaşmagyna güýçli itergi berjekdigi şübhesizdir.

2010/2011 okuw ýylynda 145 orta mekdeplerde 67.6 müň okuwçy okady. 2010/2011 okuw ýylynda 3 sany orta hünär okuw jaýynda 458 adam bilim aldy. Welaýatda Türkmenistanyň Goranmak Ministriliginiň Harby-deňiz instituty hereket edýär. Onda 2010/2011 okuw ýylynda 20 talyp okaýardy.

Daşoguz welaýaty

Ilatyň sany boýunça Daşoguz welaýaty (Mary welaýatından soň) ýurtda ikinji ýeri eýeleýär (umumy sanyň içinde 21% gowrak). Bu ýerde ilatyň iň ýokary dykzlygydyr. Ilatyň düzümünde oba ýaşajylary köplük edýär (63% gowrak).

Bu welaýatda adaty bolşy ýaly oba hojalyk we oba hojalyk çig mallaryny gaýtadan işleýän senagaty ykdysadyýetiň esasy pudaklary bolup durýar. Daşoguz welaýatynda 2007-nji ýylyň netijeleri boýunça ýurduň oba hojalyk önümleriniň jemi göwrüminiň 25% golaýy öndürilendir.

Soňky ýyllaryň dowamynda ýurduň senagat önümçiliginde Daşoguz welaýatyň paýy entäk iň pes (7% az) we durnukly bolup durýar (2000 ý. – 6,5%). Bu ýagdaý welaýatda mineral-çigmal baýlyklaryň ýetmezçiligi we Türkmenistanyň esasy senagat merkezlerinden daş ýerleşýändigini bilen baglydyr. Ýöne şonuň bilen birlikde, bu ýerde demografiki potensial beýikdir. Welaýatda senagat önümiň düzümini 54% golaý azyk (esasan, azyktagamly – 45%) we 43%-den gowragyny – ýeňil senagaty düzýär (dokma – 22% we tikin – 21%).

Daşoguz welaýaty Türkmenistany daşary bazara çykarmak üçin transport üpjünçilik ulgamynda wajyp funksiýalary ýerine ýetirýär. Transportyň hemme görnüşleriniň ýük dolanyşygy boýunça we ýük dolanyşygyň magistral turbageçirijileri boýunça welaýat ýurtda birinji orny tutýar. Ýöne ýolagçy dolanyşygy boýunça beýleki welaýatlaryň içinde iň yzkynyň öňündäki ýerdedir.

Häzirki wagtda Aşgabat-Daşoguz süýüm-optiki aragatnaşyk ýoly, çyzykly kompressor stansiýalary, Aşgabat-Garagum-Daşoguz täze demirýoluň ugrunda infrastruktura obýektleri, asfalt-beton zawody we beýleki obýektler işe girizildi. Daşoguz welaýaty jaýlaryň umumy meýdanynyň göwrümi boýunça ýurtda ikinji (Aşgabat şäherinden soň) ýerde durýar.

2008-2012-nji ýyllar aralygynda Daşoguz welaýatyny durmuş-ykdysady taýdan ösdürmek Konsepsiýasyna laýyklykda, welaýatyň ösüşi we ilaty iş ýerleri bilen üpjün etmek we girdejileriň derejesini ýokarlandyrmak maksady bilen tebigy, zähmet, material we beýleki baýlyklary doly ulanmak, senagat pudaklaryny artykmaçlykly ösdürmäge esaslanýar. “Obalaryň, şäherçeleriň, etrap şäherleriň we etrap merkezleriň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini gowulandyrmak boýunça Milli maksatnama” esaslanyp döwlet maýa goýumlary Daşoguz welaýaty ösdürmek üçin gönükdiriler.

2010/2011-nji okuw ýylynda 510 orta mekdeplerinde 207,0 müň okuwçy okadyldy. 2010/2011-nji okuw ýylynda 4 orta hünär okuw mekdeplerinde 858 adam okadyldy. Welaýatda Türkmenistanyň Daşoguz oba hojalyk institudy ýerleşýär, onda 2010/2011-nji okuw ýylynda 180 talyp okadyldy.

Lebap welaýaty

Lebap welaýaty tutýan ýeri we ilat sany boýunça ýurtda üçünji orunda durýar. Welaýatlaryň arasynda urbanizasiýa derejesi boýunça ol ikinji orundadyr (Balkan welaýatyndan soň), şäher ilaty 48% golaýyny düzýär. Baý ýer we suw resurslary, tebigy gazyň we mineral çigmalynyň ähmiýetli gorlary (sap sera, kaliý duzlary, alunitler, selestoin, mermer oniksy, gips we ş.m.) welaýatyň ykdysady ösüşiniň strategiýasyny kesgitleýär.

Lebap welaýatyň senagatynda iň uly udel agramy – 44% gowragyny ýangyç (hususanam gaz – 30% gowrak) we azyk – 31% (azyktagamly – 22%) senagatlary tutýar. Bu welaýat üçin diwersifisirlenen senagat strukturasy häsýetlidir. Lebap welaýatyň himiýa senagaty ýerli çygmaldan mineral dökünleriň öndürilişine ugrukdyrylandyr we olary çykarmak boýunça ýurtda üçünji orny tutýar.

Şeýle hem, gurluşyk materiallar senagaty ähmiýetli ýerli çygmal bazasyna eýedir we senagatyň öndürililik depginini artdyrmak üçin amatly geljegi bardyr.

Lebap welaýaty awtomobil we demir ýollary geçirmek boýunça ýurduň lideridir. Welaýatda howa, derýa we turbageçiriji transporty ösdürilendir. 2007-nji ýylyň netijeleri

boýunça ýükgeçiriji strukturasynda 21% golay (Daşoguz welaýatyndan soň ikinji ýerde), ýolagçy daşamakda - 15% gowragy (dördünji ýer) welaýatyň paýyna düşýär.

Welaýat ýurtda ýüpek matalary öndürmek boýunça birinji ýeri, pagta-süýümini öndürmek boýunça ikinji ýeri tutýar.

Lebap welaýatynda 2010-2011 okuw ýylynda 361 orta mekdeplerde 208,1 müň okuwçy okadyldy. 2010-2011 okuw ýylynda 3 orta hünär okuw mekdeplerinde 543 adam okadyldy. Welaýatda Seýidi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk institudy bardyr, onda 2010-2011-nji okuw ýylynda 879 talyp okadyldy.

Mary welaýaty

Mary welaýaty – welaýatlaryň iň ilatlysydyr, onda Türkmenistanyň ilatynyň 23% ýaşaýar.

Welaýatda obaly ilatyň iň uly bölegi ýerleşýär (67%). Meýdany boýunça Mary welaýaty ýurtda üçünji orunda durýar (umumy meýdanyň 18%). Göwrümi boýunça, ýurduň senagat önümçiliginiň 24% görerimi Mary welaýatyň paýyna düşýär (ikinci ýer). Welaýatyň senagat önümçiliginiň düzümünde 58% golaýyny ýangyç senagaty düzýär, hususan-hem gaz senagaty. Ikinji ýerde azyk senagaty (20% gowrak), üçünji ýerde – ýeňil senagaty (19%).

Oba hojalyk hem Mary welaýatyň ykdysadyýetinde wajyp orny tutýar. Oba hojalygyň jemi önüminiň 24% köpüsini welaýatyň paýyna düşýär (Daşoguz welaýatyndan soň ikinji ýerde).

2010/2011-nji okuw ýylynda 375 orta mekdeplerinde 227,6 müň okuwçy okadyldy. 2010/2011-nji okuw ýylynda 5 orta hünär okuw mekdeplerinde 858 adam okadyldy. Welaýatda Türkmenistanyň döwlet energetika institudy ýerleşýär, onda 2010/2011-nji okuw ýylynda 970 talyp okadyldy.

Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Nyýazowyň Garaşsyzlyk seýilgähindäki heýkeli, Aşgabat

2008-2012-nji ýyllar aralygy Mary welaýatyny durmuş-ykdysady taýdan ösdürmek Konsepiýanyň esasynda, önümçilige kämilleşen ylmy tehnologiýalary we täze önümçilikleri girizip, senagat önümiň göwrümini ýokarlandyrmagy çak edilýär. Geljekde, ýangyç we energetika önümçilikleri iň wajyp pudaklar bolup durar.

2008-nji ýylda 3 gaz we 1 nebit guýulary açylandan soň Günorta Ýoloten we Osman gaz ýataklary ulanyp başlandy. Diňe Osman gaz ýatagynda 1800 km² meýdanynda tebigy gazyň gorlary 3 trln. m³–den ýokary diýip kesgitlenilýär.

“2020-nji ýyla çenli obalaryň, şäherçeleriň, etrap şäherleriň we etrap merkezleriň ilatynyň ýaşaaýyş-durmuş şertlerini özgertmek boýunça Milli Maksatnama” esasynda 2008-2020-nji ýyllar aralygynda Mary welaýatyň çäginde durmuş-medeni obýektlerini işe girizmek üçin ähmiýetli döwlet investisiýalary gönükdiriler.

Goşundydaky 1-nji jedwel welaýatlaryň we pudaklaryň senagat önüminiň pudaklaýyn düzümini, 2-nji jedwel – 2007-nji ýylda welaýatlar we ykdysady pudaklar boýunça işli ilatyň paýlanyşyny görkezýär.

3. YKDYSADY ÖZGERTMELER

Garaşsyzlyk alnandan bäri hökümet tarapyndan bazar ykdysadyýetini we dürli eýeçilik görnüşleri ösdürmek üçin şertler döretmek boýunça uly işler edilýär. 01.01.2012-nji ýyla çenli Türkmenistanda 19792 ýuridiki şahslar (kärhanalar) bellige alnypdyr. Olaryň esasy bölegini hususy kärhanalar düzýär. Olara ýurduň bellige alnan kärhanalaryň umumy sanyndan 64,8% düşýär. Döwlet eýeçilik görnüşli kärhanalar 22,6% düzýär. Bazar gatnaşyklaryň ösdürilmegi Türkmenistanyň ykdysadyýetinde daşary ýurt eýeçilik görnüşli we türkmen we daşary ýurt gatnaşykly bilelikdäki kärhanalaryň gatnaşmagy bilen alnyp barylýar, olara umumy bellige alnan kärhanalaryň 3,4% degişlidir. Bu kärhanalar ýurdy dünýä bazaryna çykarmakda wajyp rol oýnaýar. Kärhanalaryň galan bölegi jemgyýetçilik, kooperativ we gatyşyk (daşary ýurt gatnaşyksyz) eýeçilik görnüşlerine degişlidir, olaryň esasyny daýhan birleşikler düzýär (*eýeçilik görnüşleri boýunça bellige alnan kärhanalar atly diagramma 3-e ser.*)

“Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda” Türkmenistanyň kanuny esasynda kärhanalaryň şu aşkdaky toparlara bölünüşi kabul edilendir:

- Mikrokärhanalar - 15 adama çenli işgärleriň ortaçasanaw sany boýunça kärhanalar (şol sanda ykdysady işiň görnüşleri boýunça: 1-nji topar: gazyp alýan we gaýtadan işleýän senagaty, gazy we suw, elektrik energiýany öndürmek we paýlamak, gurluşyk – 15 adama çenli; 2-nji topar: ykdysady işiň aýry görnüşleri boýunça – 10 adamdan köp bolmadyk).
- Kiçi kärhanalar - 50 adama çenli işgärleriň ortaçasanaw sany boýunça kärhanalar (şol sanda ykdysady işiň görnüşleri boýunça: 1-nji topar gazyp alýan we gaýtadan işleýän senagaty, gazy we suwy, elektrik energiýany öndürmek we paýlamak, gurluşyk – 50 adama çenli; 2-nji topar: ykdysady işiň galan görnüşleri boýunça – 25 adama çenli).
- Orta kärhanalar - 200 adama çenli işgärleriň ortaçasanaw sany boýunça kärhanalar (şol sanda ykdysady işiň görnüşleri boýunça: 1-nji topar gazyp alýan we gaýtadan işleýän senagaty, gaza, suwy, elektrik energiýany öndürmek we paýlamak, gurluşyk – 200 adama çenli; 2-nji topar: ykdysady işiň galan görnüşleri boýunça – 100 adama çenli).

- Uly kärhanalar - 1000 adama çenli işgärleriň ortaçasanaw sany boýunça kärhanalar (şol sanda ykdysady işiň görnüşleri boýunça: 1-nji topar gazyp alýan we gaýtadan işleýän senagaty, gaza, suwy, elektrik energiýany öndürmek we paýlamak, gurluşyk – 1000 adama çenli; 2-nji topar: ykdysady işiň galan görnüşleri boýunça – 500 adama çenli).
- Has uly kärhanalar - 1000 adamdan ýokary bolan işgärleriň ortaçasanaw sany boýunça kärhanalar (şol sanda ykdysady işiň görnüşleri boýunça: 1-nji topar gazyp alýan we gaýtadan işleýän senagaty, gaza, suwy, elektrik energiýany öndürmek we paýlamak, gurluşyk – 1000-den ýokary adam sany ; 2-nji topar: ykdysady işiň galan görnüşleri boýunça – 500-den ýokary adam sany).

Bellige alnan kompaniýalaryň köpüsini kiçi kärhanalar düzýär (*diagramma 4 ser. 2008-nji ýylda işgärleriň sanawy boýunça bellige alnan kärhanalaryň paýlanyşy*), şeýlelik-de olar umumy sandan 83% düzýär, orta – 9%, uly we has uly – 8%.

Uly we has uly kärhanalaryň köpüsi ykdysadyýetiň döwlet sektoryndadyr. Bilelikdäki we daşary ýurt kärhanalary, uly bolmadyk sanyna seretmän, ykdysadyýetiň ösüşine uly goşant goşýarlar. Olar öz işini ykdysadyýetiň hemme pudaklarynda diýen ýaly ýerine yetirýärler, ýöne aýratyn hem nebitgaz sektorynda, gurluşykda, söwdada we hyzmatlarda.

Türkmenistanda hususlaşdyryş işi (priwatizasiýa prosessi) iki tapgyr boýunça geçirildi. Döwlet hususlaşdyryş işini özi sazlaýardy. Birinji tapgyrda (1994-1996 ýý.) esasan hem hyzmatlar sektorynda kiçi kärhanalaryň hususlaşdyrylyşy geçirildi. Ikinji tapgyrda, 1996-njy ýyldan başlap, senagatyň, gurluşygyň, ulag pudagyň, hem-de ykdysadyýetiň beýleki pudaklarynyň has uly kärhanalarynyň hususlaşdyrylyşy göz önünde tutulýardy⁶.

Ikinji tapgyrda uly kärhanalaryň hususlaşdyrylyş işi üstünlikli bolmady, sebäbi hususy sektorda uly kärhanalary satyn almak üçin ýeterli resurslary bolmady. Beýleki sebäbi, hususlaşdyrylan senagat kärhanalary döwlet senagat kärhanalardan tapawutlylykda çig mal we materiallary 25-30% ýokary bahalar boýunça satyn almalydyrlar.

Mysal üçin, hususlaşdyrylan senagat kärhanalaryna ýerleşdirilen elektrik energiýanyň bahasy döwlet senagat kärhanalary üçin elektrik energiýanyň bahasyndan 2 esse köp bolupdyr. Şonuň ýaly ýagdaý önümçilik maksatlary üçin niýetlenen suw boýunça hem bellenildi. Kärhanalara ygtyýarnamalary (lisenziýa) bermek, olary bellige almak we gaýtadan bellige almak üçin niýetlenen ýygymlary tölemekde uly tapawudy bardy, ol hem telekeçileriň çykdajylaryny köpeldýärdi.

Şeýlelikde, hususlaşdyrylan kärhanalarda şol bir görnüşli senagat önümi öndürmek üçin material harajatlaryň derejesi döwlet kärhanalaryň material harajatlaryndan ýokarydyr. Nyrhyň emele gelmek mehanizmynda (döwlet kärhanalarda baha sazlanýar, hususlaşdyrylanlarda bolsa – erkin ýa-da ylalaşykly bolýar) bu tapawud hususlaşdyrylan kärhanalara gysga möhletleýin we uzak möhletleýin ýokary göterim möçberine garamazdan 10% düşewüntlilik derejesine ýetmegi mümkinçilik berýärdi.

⁶ В.И.Кошкин, А.А.Тихомиров. Управление государственной собственностью в странах с переходной экономикой (на примере Туркменистана). Москва-Ашхабад. Высшая школа приватизации и предпринимательства – институт. Стр. 127

Şeýlelikde, hususy kärhanalar döwlet kärhanalar bilen deň däl bäsdeşlik şertlerine goýuldy.⁷

Häzirki wagtda nebitgaz sektorynda, howa, demirýol, derýa we turbageçiriji transportynda hem-de aragatnaşykda hususlaşdyrmak we döwlet eýeçiligini dargatmak işi geçirilmeýär. Döwletiň baş pudaklaryň başynda bolmak orny gysgamöhletleýin, ortamöhletleýin we uzakmöhletleýin geljekde saklanar. Şol wagtyň özünde hem, Türkmenistany ösdürmegiň strategik maksatlarynda ykdysadyýetiň şol pudaklaryna hyzmat edýän ulgamlaryna hususy we daşary ýurt kapitalyny çekmekligi göz önünde tutulýar.

4. DEMOGRAFIK ÝÖRELGELERI WE ZÄHMET BAZARY

Türkmenistan üçin ilatyň amatly demografik gurluşy häsýetlidir, çünki zähmete ukuply ýaşly (2010 ý. – 53,5%)⁸ şahslaryň bölegi ýökarydyr, ol her ýyldan köpeliýär (2000 ý. – 53,5%)⁸. BMG-nyň 2050 ýyl döwre çenli çak edilýän maglumatlaryna görä Türkmenistanda mukdar meýilnamasynda zähmet potensial ýagdaýy uzak geljekde hem amatly görünýär. 5-nji jedwelde ilatyň dinamikasy we işliligiň düzümi görkezilýär, 6-njy jedwelde 2004-2008 ýý. döwründe 15-24 ýaşly ýaşlaryň ortaça ýyllyk sanawy görkezilýär.

Ykdysady taýdan işeňňir (aktiw) ilatyň absolýut sany⁹ 2000-2010-njy ýyllar aralygy üçin 30% göterimden gowrak derejede ösdi. Emma ykdysady aktiw zähmete ukuply ilatyň derejesiniň 2,3% göterim peselmegini görüp bolýar.¹⁰

Ykdysady taýdan aktiw däl ilata okuwçylar, zähmete ukyply ýaşyndaky talyplar, hem-de öý hojalygy bilen meşgullanýan taraplar degişli edilýär. Ykdysady aktiw däl ilatyň düzüminiň ikiden üç bölegini öý hojalygynda meşgul bolýan şahslar tutýar, 29,7% göterim bolsa okuwçylaryň paýyna düşýär. 2010-njy ýylda 2000-nji ýyl bilen deňeşdirilende okuwçylaryň umumy sany 2,2 esse köpeldi.

Ykdysady taýdan işeňňir däl ilatyň ikiden üç bölegi öý hojalygynda meşgullanýan şahslara degişli bolýar. 2000-2010-njy ýyllarda öý hojalygy bilen meşgullanýan şahslaryň sany 1,3 esse köpeldi. Öý hojalygynda meşgul bolýan şahslaryň umumy sanynyň 78% golaýyny aýallar düzýär. Ilki bilen bu çaga ideginde bolan aýallaryň sanynyň köpelmegi bilen esaslanýar.

Ikinjiden, maşgalanyň maddy hal ýagdaýynyň umumy derejesiniň ýokarlanmagydyr, aýallar işlemezligi özüne ygtyýar berýärler we maşgalasyna hem çagalaryna köpräk üns bermegi olara mümkinçilik bolýar.

2007-nji ýylda “Durmuş üpjünçiligi barada” Türkmenistanyň täze kodeksi kabul edildi, onda zähmet pensiýalaryň we döwlet kömek pullaryň (posobiýalaryň) hasaplaşygy düýpden üýtgedildi. Täze kanunda enäni we çagany goramak boýunça çäreler aýratyn orun berilýär. Hemme taraplaýyn häsiýetli we girdejä bagly bolmadyk täze kömek pullary girizildi: çaga dogulanlygy üçin bir gezek berilýän kömek tölegleri, çaga dogulan gününden onuň üç ýaşa ýetýän döwrüne çenli her aýlyk kömek pullary. Ilatyň zähmet

⁷ В.И.Кошкин, А.А.Тихомиров. Управление государственной собственностью в странах с переходной экономикой (на примере Туркменистана). Москва-Ашхабад. Высшая школа приватизации и предпринимательства – институт. Стр. 132

⁸ Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri, 2000-2010. Türkmenistanyň döwlet statistika komiteti, Aşgabat, 2011.

⁹ Türkmenistanda işe ukuply ýaş erkekler üçin 16 - 61 ýaşa çenli, aýallar üçin – 16 - 56 ýaşa çenli. İşe ukuply ilatyň belle bir derjeleri üçin pensiýa çykmak ýaşı azaldyrylandyr, mysal üçin, harby gullukçylar üçin; döwlet we raýat awiasiyanyň uçar we uçar-barlag işgärleri üçin, döwlet we raýat awiasiyanyň uçar beletleri; 8 ýaşa çenli ýaşly 3 sany çagany dogan we terbiýelän aýallar we başgalar

¹⁰ Türkmenistanyň döwlet statistiki komitetiniň internet saýty: www.stat.gov.tm

işjeňlik derejesi welaýatlar boýunça tapawulanýar. Zähmete işjeňligiň iň ýokary derejesi Mary we Ahal welaýatlaryndadyr, iň pes derejesi – paýtagtda, Aşgabat şäherinde. Düzgün bolşy ýaly, şäher ýerlerinde ykdysady işjeňligiň derejesi oba hojalyk ýerlerinden pesdir. Bu oba ýaşajylarynda hususy kömekçi hojalygyň barlygy, oba hojalyk önümçiliginde möwsümleýin iş bilen meşgullygyna we olara fermer hojalyklaryny ýöretmek üçin hususy eýeçilige hem-de gysga we uzak möhletleýin kärendeçilige ýerleriň berilýändigini bilen baglydyr (2-nji jedwele ser. *Ykdysadyýetiň pudaklary we welaýatlar boýunça işli ilatyň paýlanyşy*).

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti

Türkmenistanyň ilatynyň deň däl territorial ýerleşdirilmegi milli zähmet bazarynyň döredilişiniň aýratynlygy bolup durýar. Ondan başga-da, baý ýer we beýleki tebigy baýlyklaryň we ilatyň ýerleşdirilişiniň deň däl paýlanyşy bu ýagdaýa täsir edýär. Mysal üçin, Balkan welaýaty Türkmenistanyň meýdanynyň 28% tutýar, oňa gazyň, nebitiň, mineral - çig mal baýlyklaryň möhüm bölegi düşýär, emma ilat sany 9%-den hem az. *Ýurduň işli ilatynyň düzümi we dinamikasy 5-nji jedwelde görkezilýär*. Bazar ykdysadyýetine geçiş 2000-2007-nji ýyllar aralygynda işli ilatyň sanyny 18% ýokarlandyrdy.

Hususlaşdyryş maksatnamanyň ýerine ýetirilmegi, bazar reformalaryň soňky çuňlaşmagy işçi güýjüniň döwlet kärhanalaryndan we guramalaryndan ykdysadyýetiň döwlet däl sektoryna yzygider täzeden paýlanmagy bilen bile alnyp barylýardy.

Türkmenistandaky ýer reformasy köpugurly agrar ykdysadyýetini ösdürmek üçin amatly şertler döretdi. 1995-nji ýyldan bäri ýurtda daýhan birleşikleri hereket edýär, fermer hojalyklary ösüp başlady. Ykdysadyýetde işli ilatyň umumy sanynyň 47%-den köpüsi oba hojalygynda işleýär.

Migrasiya hakynda aýdanynda, Garaşsyzlygyň ilkinji günlerinde rus ilatyň uly däl mukdarynyň göçüp gidenlerden (ottok) başgasy, migrasiya zähmet bazaryna täsir edýän wajyp faktor bolup çykyş etmeýär. 1992-nji ýylda Türkmenistandan Russiýa 19,035 adam göçüp gitdi, Türkmenistana bolsa 7,069 adam geldiler.

Ykdysadyýet pudaklarynyň düzüminiň üýtgedilmegi işiligiň pudaklaýyn gurluşynyň üýtgemegine ýardam etdi. Senagat önümçiligiň tizleşdirilip ösmegi we, ozaly bilen gaýtadan işleýän pudaklar, täze kärhanalary döretmäge we senagatda goşmaça işiligiň sanyny köpeltmege mümkinçilik berdi, hususan hem 2000-2010 ý.ý. döwründe – 40%. Hemme işlileriň 74%-den köpüsi 2010-njy ýylda döwlet däl sektorynda işlediler.

Welaýatlarda zähmet bazarynyň döredilmeginde tapawutlyklaryň bolmagy kesgitle derejede welaýatlaryň durmuş-ykdysady ösüşiniň başlangyç şertlerine baglydyr. Ep-esli derejede muňa welaýatlaryň pudaklaýyn spezializasiýasy ýardam etdi, 90-njy ýyllaryň başynda bu esasan ýa-da agrar spezializasiýasy, ýa-da ýangyç-çig mal bolupdyr. Bu bilen baglylykda, erkin işçi güýjüniň hereketi bolan başarnykly zähmet bazarynyň döredilmegi döwlet iş üpjünçilik syýasatynyň ileri tutulýan ugry bolup durýar. Boş iş ýerleriň maglumatlar bankyny döretmek, iş bilen üpjün etmeklige mätäç bolýan ilaty hasaba almak, we gös-göni olary işe ýerleşdirmek ýoly bilen islegi we teklibi sazlaşdyrmaga synanyşýan zähmet we ilatyň iş üpjünçiligi Müdirlikleri belli bir derejede zähmet bazarynda ýagdaýy düzgünleşdirmäge ýardam edýär.

Häzirki wagtda düzüm üýtgemeleriň netijesinde önümçilikden boşadylýan işgärler, okuw jaýlarynyň uçurumlary, täze ýaşaýyş ýerlerine göçýän adamlar, dürli sebäpler boýunça iş ýerlerini çalyşmaga isleg bildirýän hünärmenler, ýaragly güýçlerden demobilizlenen harby gullukçylar we beýlekiler iş gözleýärler. 2010-njy ýylda 2000-nji ýyl bilen deňeşdirilende zähmet we ilatyň iş üpjünçiligi Müdirliklerinde hasaba alnan raýatlaryň sany 2,2 esse köpeldi¹¹. 2010-njy ýylda zähmet we ilatyň iş üpjünçiligi Müdirliklerinde 110670 adam bellige alyndy, olardan 25%-i aýallardyr. 2010-njy ýylda 74255 adam iş tapdylar, şol sanda 23,8% aýallar we 76,2% erkekler. Şeýlelik-de, Türkmenistanyň ydysady işeňňir ilatyň umumy sanynda olaryň bölegi 2,4% garşy 4%-e çenli köpeldi. 2010-njy ýylda bellige alnan raýatlaryň umumy sanyndan 67% iş bilen üpjün edildi, şol sanda 62,7% - aýallar.

Zähmet we ilatyň iş üpjünçiligi Müdirliklerinde bellige alnan raýatlaryň 63%-den gowragy umumy orta bilimidir, 16%-den gowragynda – başlangyç hünär bilimi bardyr.

Zähmet we ilatyň iş üpjünçiligi Müdirliklerinde bellige alnan taraplaryň iş bilen üpjün edilişinde welaýatlar boýunça tapawutlyklary görüp bolýar, bu aýry welaýatlaryň durmuş-ykdysady şertlerine baglydyr.

Häzirki wagtda, beýleki ýurtlarda bolşy ýaly, ýaşlaryň zähmet üpjünçilik meseleleri aýratyn aktualyga eýe bolýar. Professional talaplaryň ýokary derejede bolmagy ilkinji gezek iş gözleýän okuw jaýlaryň uçurumlarynyň işe ýerleşmek mümkinçiliklerini peseltýär. 2010-njy ýylda Zähmet we ilatyň iş üpjünçiligi Müdirliklerine ýüz tutan 30 ýaşa ýetmedik iş gözleýän ýaşlaryň sany 57%-e golaý boldy (2000ý. – 51%). Zähmet we ilatyň iş üpjünçiligi Müdirliklerinde bellige alnan ýaşlaryň umumy sanynyň 58,8%-i iş bilen üpjün edildi. *7-nji diagramma 2007-nji ýylda ýaşlaryň Zähmet we ilatyň iş üpjünçiligi Müdirliklerinde bellige alnan ýaşlaryň iş bilen üpjün edilişiniň sanyny görkezýär.* 8-nji diagramma 2007-nji ýylda Zähmet we ilatyň iş üpjünçiligi Müdirliklerinde bellige alnan aýry şahslaryň bilim derejesini görkezýär.

Zähmet we ilatyň iş üpjünçiligi müdirlikleri wagtly-wagtynda ýurduň dürli welaýatlarynda iş ýerler ýarmarkasyny gurnaýar. Bu çäreler ilata hünärler boýunça boş iş ýerleriň

¹¹ Internet, Türkmenistanyň döwlet statistiki komitetiniň saýty: www.stat.gov.tm

barlygy barada maglumat almaga we zähmet üpjünçiligi boýunça meseleleri çözmäge mümkinçilik berýär. Zähmet we ilatyň iş üpjünçiligi Müdirlikleri iş gözlemek usullaryň diňe biri bolup çykyş edýär. Özbaşdak ýa-da garyndaşlaryň, dostlaryň we tanyşlaryň kömegi bilen iş gözlemek zähmet üpjünçilik usulyň beýleki görnüşi bolup bilýär.

Köplenç iş gözleýän taraplaryň umumy sany ýurduň hemme welaýatlary boýunça öý hojalyklaryň ýörite saýlaw barlaglaryň esasynda kesgitlenýär, hususanda işlilik ýa-da işçi güýji barlaglary. Zähmet bazary tarapyndan hünär kwalifikasiýalaryna islegiň we bilim edaralary tarapyndan işçi güýjüniň teklibiniň laýyk gelmeýändiginiň subutnamasy bardyr, bu hünärli işçi güýjüň gytçylygyna getirýär. Şeýlelik-de, analizirlenýän döwürde (2000 – 2010 ýý.) diňe iri we orta kärhanalarda 8 müňden 17 müňe çenli boş iş ýerleri bolupdyr.

1999-njy ýylda Türkmenistan “Çaga zähmetiniň iň erbet formalaryny ýok etmek boýunça haýal etmän çäre görmek we gadagan etmek barada” Halkara konwensiýany ratifisirledi. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda 16 ýaşa çenli ýetmedik çagalar bilen şertnama baglaşmagy gadagan edildi. 15 ýaşa ýeten çagalar diňe ene-atalarynyň (hossarlarynyň) ýazuw razylygynyň bar ýagdaýynda iş bilen üpjün edilýär we diňe iş çaga bilim almaga päsgel bermeýän ýagdaýynda.

Aprelde öňki Durmuş üpjünçilik ministrligiň deregine täze Zähmet we durmuş üpjünçilik Ministrliگی döredildi: bu ýagdaý hökümet üçin iş üpjünçilik meseleleriň wajypdygynyň subutnamasy bolup çykyş etdi. Täze Ministrlik tarapyndan iş üpjünçiligiň goşmaça merkezleri döredildi.

Reformalar ýyllarynda aýal telekeçiligi ösdürildi. 2007-nji ýylda kiçi kärhanalar sektorynda işli işgärleriň umumy sanyndan 32,9% göterimini aýallar düzdi. Kiçi telekeçilikde meşgullanýan aýallaryň ösüş tempy ýokarlanýar. Aýallar ykdysadyýetiň hemme pudaklarynda diýen ýaly işleýär, üstesine-de olaryň aýry-áýry görnüşlerinde aýallaryň udel agramy has hem ýokarydyr. Lomaý we bölek satuw-sowda, myhmanhanalarda we restoranlarda işlemek, hem-de saglygy goraýyş we bilim edaralarynda aýallaryň däbe öwrülen zähmet çekýän pudaklarydyr (9-njy diagramma ser. 2007ý. Jynsy boýunça kiçi we orta kärhanalaryň işliliği we Welaýatlar we jynsy boýunça kiçi we orta kärhanalaryň işliliği atly 10-njy diagramma ser.).

Türkmen döwlet sungat akademiýasy, Aşgabat

Welaýatlaryň kesişinde aýallaryň köpüsi Aşgabat şäheriniň kiçi kärhanalarynda işleýär. Bu Türkmenistanyň çäkleri boýunça kiçi kärhanalaryň ýerleşdiriş aýratynlygy bilen düşündirilýär, olaryň esasy paýtagtda jemlenýär. Belli bolşy ýaly, haýsy hem bolsa territoriýalaryň urbanizirlenmegiň ýokary derejesi aýallaryň işli bolmak derejesini ýokarlandyrýar, şol sanda işewürlük (biznes) ulgamynda.

5. BILIM ULGAMY WE HÜNÄR BILIMI WE OKUWY.

2008-nji ýylda kabul edilen, Türkmenistanyň konstitusiýasy her bir raýatyň bilim almak hukugyny kepillendirýär we şuny belleýär: “Umumy orta bilim hökmanydyr, ony her bir adam döwlet mekdeplerinde tölegsiz almaga hukugy bardyr. Döwlet her bir adam üçin onuň ukyplaryna laýyk hünär bilimi almagyň elýeterlilikini üpjün edýär. Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan düzgünleri esasynda kesgitlenen we onuň tertibine görä, döwlet we döwlet däl guramalary, hem-de raýatlar tölegli bilim bermek işini ýerine ýetirmäge hukuklydyr. Döwlet hemme okuw jaýlary üçin hökmany bolan bilim standartlaryny kesgitleýär (38 madda)”.

2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen “Bilim hakynda” täze kanunyň esasynda bilim ulgamy şu aşakdaky derejeleri öz içine alýar:

- mekdebe çenli bilim;
- Umumy orta bilim
- Başlangyç hünär bilim;
- Orta hünär bilim;
- Ýokary hünär bilim;
- Ýokary okuw jaýlardan soňky hünär bilim.

“Beýik özgertmeler eýýamynda bilim” atly halkara sergi we ylmy konferensiýa

Umumy orta bilim döwlet bilim edaralary tarapyndan berilýär we hökmany suratda tölegsiz bolmaly. Başlangyç, orta we ýokary hünär bilimi döwlet we döwlet däl bilim edaralary tarapyndan berilýär. Başlangyç hünär bilim esasan-hem töleglidir. Ýokary we orta hünär bilim bolsa esasan mugtdyr we diňe bu pudakda döwlet däl bilim edaralary

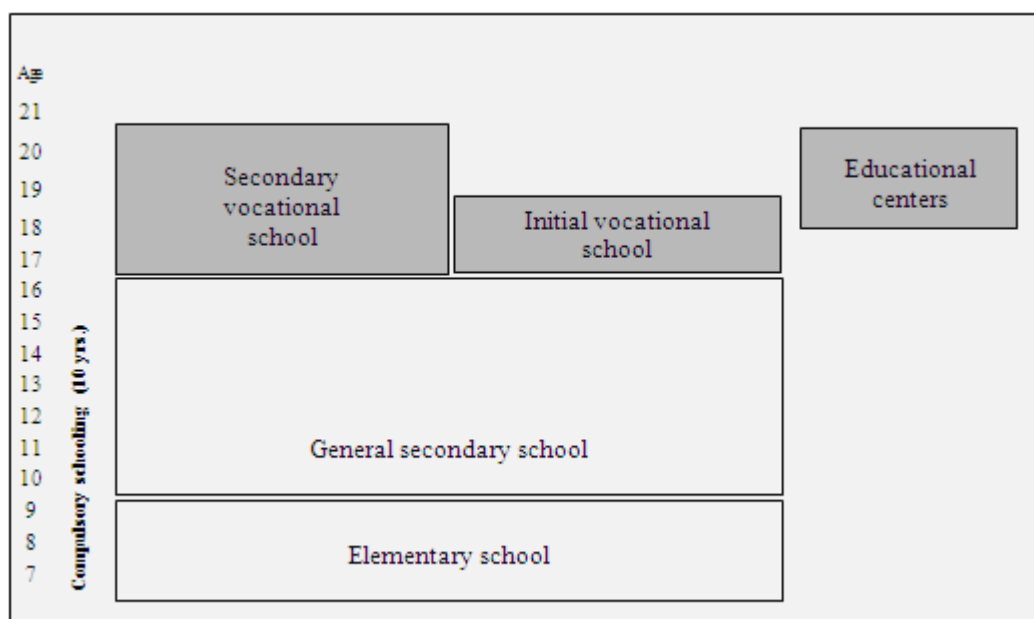
berýän bilim hyzmatlaryň ujypsyz bölegi töleg esasynda berilýär. 2004 we 2005-nji ý.ý. döwlet býujetinden bilim üçin edilen çykdajylar. 11-nji jedwele ser.

2010/2011-nji okuw ýylynda umumy orta bilim ulgamynda 931,272 okuwçy gatnaşdy: 373160 – şäher we 558112 – oba ýerlerinde. Mekdepleriň umumy sany 1730 ýetdi, olardan 1232 oba, 498 bolsa şäher ýerlerinde ýerleşýär¹². Umumy orta bilim ulgamynda 69437 mugallym işledi. Tölegsiz orta bilimiň elýeterligi ilatyň ýokary derejeli bilimli we sowatly bolmagyny üpjün edýär. Resmi statistika laýyklykda (2007) hökmany bilimi gutarmagyň koeffisienty ýokary (97%-den köp) bolup durýar we erkek hem aýal jynsly şahslar üçin takmynan deňdir.

Söňky ýyllarda okuw jaýlaryň maddy-tehniki binýady gowulandyrdy, olar kompýuterler we häzirkizaman enjamlar bilen üpjün edildi. Şeýle-hem, okuw jaýlar ulgamyň öwrenijileriň köpeliýän sanyny kabul etmek ukybyny ösdürmek maksady bilen, paýtagtda we welaýatlarda dürli görnüşli okuw jaýlary üçin döwrebap binalar guruldy.

“Türkmenistanda bilim ulgamyny gowulandyrmak hakyndaky” Karara laýyklykda 2007-2008-nji okuw ýylynyň 1-nji sentýabryndan başlap, umumy bilim mekdeplerinde 10-ýyl möhletli okuw dikeldildi. Ýokary okuw jaýlarynda okuw möhleti 5 ýyla çenli, lukmançylyk institutlarynda we sungat bilen bagly bolan birnäçe fakultetlarda – 6 ýyla çenli uzaldyldy.

Aşakda orta başlangyç we orta hünär bilimiň shemasy berilýär. Başlangyç hünär bilimi umumy orta bilimiň esasynda alyp bolýar. HBO-ň häzirki ulgamy ÝuNESKO-ň Halkara bilim kwalifikasiýa standartlarynyň esasynda 3-nji derejä we goşmaça (aşak) 3-C derejä laýyk gelýär, sebäbi berlen okuw maksatnamalaryny tamamlamak zähmet bazaryna çykalga berýär.¹³

Häzirki kanunçylygyň esasynda hünär bilime we okuwa şu aşakdakylar degişlidir:

1) Başlangyç hünär bilim

¹² Döwlet Statistiki komiteti

¹³ http://www.unesco.org/education/information/nfsunesco/doc/iscled_1997.htm, accessed on 18 August 2009.

Başlangyç hünär bilimiň maksady umumy orta bilimiň binýadynda ykdysady işiň hemme görnüşleri boýunça ökde hünärli zähmediň işgärlerini taýýarlamak. Bu maksatnamalar dürli görnüşli başlangyç hünär bilim edaralary tarapyndan (hünär mekdepleri, liseý we beýlekiler), şeýle-hem degişli ygtyýarnamalary (lisenziýa) bar bolan ýagdaýynda orta we ýokary hünär bilim edaralary tarapyndan teklipl edilýär.

Başlangyç hünär bilim edaralarynda okuw gündüzki (oçno) we agşamky(oçno-zaoçno) görnüşleri boýunça amala aşyrylýar.

Türkmenistanda degişli pudaklaýyn ministrliklere we edaralara tabynlyk edýän 127 okuw jaýlary we okuw merkezleri bardyr. Bu okuw jaýlary ýurduň hemme welaýatlarynda ýerleşýär we şonuň üçin, bu bilim ulgamyna elýeterlik derejesi beýikdir (*12-nji diagramma ser: 2008-nji ýyla welaýatlar boýunça başlangyç hünär bilim okuw jaýlarynyň paýlanyşy*).

2010-njy ýylyň ahyryna başlangyç hünär mekdeplerinde 69736 okuwçy okadyldy, şol sanda 48398 erkek we 21338 aýal.

131 başlangyç hünär bilim okuw jaýlarynyň 65-i degişli pudaklaýyn ministrliklerine tabynlyk edýärler. Bu okuw jaýlary ýurduň hemme welaýatlarynda ýerleşýärler. Düzgün bolşy ýaly, olar döwlet býujetinden maliýeleşdirilmeýär, okuw üçin talyplaryň özi, ýa-da hünärmenleri taýýarlamak üçin şertnama baglaşýan kärhanalar töleýärler. Bilim ministrligiň berýän maglumatlaryna görä okuw jaýlary şu berlen derjede 268 hünär boýunça bilim berýärler. Okuw maksatnamalaryň uly bölegi islegi uly bolan buhgalterçilik, kätip işi ýaly hünärleri öz içine alýar, ýöne, şeýle-hem, oba hojalyk, dokma senagaty, gurluşyk, energetika, ykdysadyýet ýaly ýöriteleşdirilen maksatnamalar hem bardyr. Okuwyň möhleti 3 aýdan 18 aýa çenlidir. Ýakynda, şol berlen derjede okuwyň iň az (minimal) möhleti 1 ýyl bolmaly diýip çözügüt kabul edildi.

Türkmenistanda, beýleki ýurtlar bilen deňeşdirilende, hünär okuwy çäklendirilen (inçe) hünärler boýunça berilýär, we diňe aýratyn halatlarda talyplar umumy orta bilim maksatnamasyna girýän dersleri ýa-da olaryň şahsy häsýetlerini, ýa-da möhüm düşüňjelerini döretmäge mümkinçilik berýän beýleki dersleri öwrenýärler. Hünär okuwy çäklendirilen (inçe) bolýandygy sebäpli, başlangyç hünär bilim okuw jaýlaryň uçuurlarynyň zähmet bazarynda çalasyňlygy we okuwy dowam etmek üçin ýeterli endikleri bolmaýar. Ministrlikler, wedomstwalary, hem-de welaýat häkimlikleri (şäher hökümet organlary) we Aşgabat şäheri özüne zerur bolan hünärler boýunça işgärleri taýýarlamagyň kwotalaryny özbaşdak kesgitleýärler. Her ýyl köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde hünärmençilik mekdepleriň sanawy, şeýle-hem, dalaşgärleri kabul edilýän hünärler boýunça resminamalaryň kabul ediş düzgünleri we möhletleri çap edilýär. Häzirki wagtda başlangyç we orta hünär mekdepleriň köpüsi ministrlikleriň we wedomstwalaryň hem-de welaýat häkimlikleriň we Aşgabat şäheriniň gös-göni tabynlygyndadyr. Şol edaralar hem ykdysadyýet sektorlaryna degişli takyk kärhanalar boýunça hünärler isleginiň derňewini ýerine ýetirýärler.

2) Orta hünär bilimi

Orta hünär bilimiň maksady, umumy orta bilimiň esasynda, ykdysadyýetiň degişli pudaklary üçin, şahsyň hünär bilimini almak we çuňlaşdyrmak talaplaryna üns berip, orta derejeli (bölek) hünärmenlerini taýýarlamak.

Orta hünär bilimi dürli görnüşli orta hünär bilim edaralarynda (kollej, orta hünär mekdebi we beýlekiler) we degişli rugsatnamalary bar bolanda ýokary hünär bilim edaralarynda alyp bolýar.

Orta hünär bilim edaralarynda okuw gündiz okatmak ulgamy boýunça amala aşyrylýar. 2010/2011-nji okuw ýylynda 27 okuw jaýlary işledi. Bu okuw jaýlarynda okuwçylaryň sany – 6206 deň bolupdyr. 2010/2011-nji okuw ýylynda 2000/2001-nji ýyl bilen deňeşdirilende okaýanlaryň sany 44,2% köpeldi.

Şol okuw jaýlarynda orta bilimi birnäçe hünär boýunça alyp bolýar: lukmançylyk, mugallymçylyk (mekdebe çenli we başlangyç orta bilim), saz, bankçylyk işi, söwda, awiasiýa (uçarmenleri taýýarlamak). Şol okuw jaýlary az-kem döwlet býujetiň, şeýle hem tölegli hyzmatlaryň hasabyna maliýeleşdirilýärler. Şu okuw jaýlaryň dürli ministrlikleriň, şol sanda Bilim ministrliginiň tabynlygynda bolýandygy sebäpli, bilim ugurlary taky kesgitlenilmändir, we öwrenilýän derslerde aýdyň yetmezçilikler bardyr, hususanda orta we orta-okuwdan soňky derejelerdedir. Hünär we bilim bermek ugurlaryny wertikal we gorizonta garmonizirlemek maksady bilen, zähmet bazaryň talaplaryna laýyk uçurumlaryň sanyny meýilleşdirip bolar ýaly, islegiň gurluşyny derňew etmek zerurdyr. Bu derňew HBO-ň hilini we uçurumlaryň hünär kwalifikasiýasynyň zähmet bazaryň talaplaryna laýyklygyny gowulandyrmak üçin zerurdyr.

HBO-ň okuw jaýlarynyň we dürli ministrlikleriň arasyndaky amala aşyrylýan işiň gözegçiligini gowulandyrmak maksady bilen, 2009-njy ýylyň fewralynda Bilim ministrliginde HBO departamenti täzeden açyldy.

Başlangyç hünär okuw jaýlarynyň köpüsi ýurduň ähli welaýatlarynda ýerleşýän mahaly, orta hünär hünär okuw jaýlarynyň köp bölegi Aşgabatda ýerleşýär. Pudaklaýyn ministrliklerden başga, orta hünär mekdepleriň bir bölegi häkimliklere, şäher hökümet edaralaryna hem garaşlydyrlar.

2007/2008 okuw ýylynda 2000/2001 okuw ýyly bilen deňeşdirilende orta hünär okuw jaýlarynda okaýanlaryň sany 11.6 % çenli azaldy. Bu ýagdaý 2007 ýylda umumy orta bilimiň 9 ýyldan 10 ýyla geçmegi bilen baglydyr. Onuň netijesinde okuwçylaryň bir bölegi orta mekdeplerde okuwyny dowam etdiler. 2007/2008 ýylda 1995/1996 okuw ýyly bilen deňeşdirilende talyplaryň sany 3.6 esse azaldy, ol hem 1997 ýylda orta hünär bilimi ulgamy boýunça döwlet syýasatynyň üýtgemegi bilen baglydyr. Şol wagt ýaşlary hünär taýdan taýýarlamak işiň bir bölegi orta umumybilim mekdeplerine berildi.

HBO-ň okuw jaýlarynda okaýan talyplaryň 50% göterimden gowragy başlangyç hünär bilim jaýlarynda okaýar, we 33% gowragy orta hünär bilim jaýlarynda okaýar. Orta hünär bilimde okaýanlaryň 36% aýallardyr we 64% erkeklerdir. Aýallaryň köplük edýän ýeketäk pudagy saglygy goraýuşdyr (takmynnan 63%). Aýallaryň takmynnan 42% mugallymçylyk, sungat, kinematografiýa we ykdysadyýet ýaly hünärler boýunça okaýarlar. *Diagramma 15 ser: 2008/2009 ýylda okaýanlaryň okuw jaýyň görnüşi we jynsy boýunça paýlanyşygy.*

3) Tejribäni ýokarlandyrmak we kadrlary täzeden taýýarlamak (zyy üzülmeyän okuw).

Tejribäni ýokarlandyrmak barada aýdylanda, iş beriji öz zerurlyklary üçin tejribäni ýokarlandyrmagyň we kadrlary täzeden taýýarlamagyň mätäçligini we olaryň zähmet we toparlaýyn ylalaşyk tertibi boýunça amala aşyrylýan formalaryny özbaşdak kesgitleýär. Şeýle bilimi okuw jaýlarynda, iş ýerde, we uzakdan bilim almak usuly boýunça alyp bolýar.

Türkmenistanda bellige alnan bilim berýän okuw jaýlaryň umumy sanynyň 30.3% göterimii uly ýaşlylary okatmak bilen meşguldyrlar. Bu edaralar eýeçiligiň dürli görnüşlerine eýedirler: döwlet, daşary ýurt, gatyşyk, hususy we kooperativ eýeçilikleridir.

Döwlet bilim berýän edaralary uly ýaşlylar üçin daşary ýurt dilleri, menejment, ykdysadyýet, kompýuter sowatlygyboýunça okuw gurnaýarlar. Şoňa meňzeş bilim bermek hyzmatlar eýeçiligiň başga görnüşlerine, şol sanda daşary ýurt eýeçiligine eýe bolan okuw jaýlary tarapyndan berilýär. Uly ýaşlylar üçin niýetlenen okuw maksatnamalaryň köp bölegi tölegli esasyda berilýär (84%). Döwlet býujetinden diňe 11.4% maliýeleşdirilýär (diagramma 21).

4) Ýokary bilim

Ýokary bilimiň az-kem elýeterli bolýandygynyň sebäbi ýokary okuw jaýlaryň köpüsiniň diňe paýtagtymyz, Aşgabatda ýerleşýändigini üçin bolman, has hem wajyp sebäbi döwlet býujetinden maliýeleşdirilýän orun sanlarynyň çäkli bolmagydyr. Uniwersitetleriň köpüsinde tölegli okuw ýerleriň ýoklygy sebäpli, ýerleriň umumy sany çäklendirilendir we ýokary bilim ulgamy ýokary bilimi almak isleýän we başaryp biljek dalaşgärleriň hemmesini kabul edip bilmeýär.

Uniwersitetler (ýokary okuw jaýlary) boýunça kwotalary kesgitlemek işi (ulgamy) pudaklaýyn ministrlikleriň we wedomstwalaryň Türkmenistanyň Bilim ministrligine hünärler we welaýatlar boýunça eden talaplyk hatyna esaslanýar. Talaplyk hatlary soňundan umumylaşdyrylýarlar, we soňra kabul edişiň ýeketäk meýilnamasy düzülýär.

Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň berýän maglumatlaryna görä 2010/2011 okuw ýylynda ýurduň 21 sany ÝOJ-na 25.6 müň dalaşgäriň arzalary kabul edildi, emma birinji ýyl okuwa 5.4 müň talyp kabul edildi. (geçen ýyldan 300 adam köp). *Diagramma 16 ser: Pudaklaýyn spezializasiýa boýunça ýokary okuw jaýlarynda talyplaryň sany.*

Türkmenistanyň Prezidentiniň karary boýunça 2008 ýylda ýurtda döwlet dolandyryşygyň potensialyny ýokarlandyrmak maksady bilen Döwlet Dolandyryş Akademiýasy esaslandyryldy.

5) Telekeçilik okuw

Telekeçileriň köp bölegi sowet döwründe bilim aldylar. Kiçi we orta kärhana ýolbaşçylarynyň köpüsi öň döwlet kärhanalarynda ýolbaşçy bolup işleýärdiler. Diýmek, olar resmi (formal) biznes-bilimini almandyrlar we özüniň hünär endiklerini eden ýalňyşlary we synanyşyk usuly esasynda işleýän ýerlerinde öwrenipdirler.

Şeýle-hem, döwlet okuw jaýlarynda, biznes-bilimiň bölegi bolup durýan dersleri okadýan mugallymlaryň köp bölegi öz bilimini meýilnama ykdysadyýetiň düzümünde aldylar. Şonuň üçin, döwlet okuw jaýlary, şol ugurda bilimiň we tejribäniň ýeterlikli bolmaýandygy sebäpli, biznes bilen bagly bolan dersler boýunça gowy (adekwat) bilimi berýän mahaly kynçylyklara sezewar bolýarlar. Biznes-dersler boýunça okadýan mugallymlaryň we trenerleriň arasynda hut telekeçileriň özi hem ýeterlik derejede azdyr. Muňa seretmezden, telekeçilik sektorynda bilim bermek hyzmatlaryny ösdürmek üçin gowy potensialyň bardygy barada pikir bar, sebäbi biznes ýöredýän adamlaryň bilim derejesi ýeterlik derejede beýikdir (telekeçileriň 78%-i başlangyç hünär, orta hünär, tamamlanan we tamamlanmadyk ýokary bilime eýedirler).

Telekeçilik sektorynda goşmaça bilim teklibi çäklidir. Hakykatda, kiçi kärhana ýolbaşçylaryň diňe 3.8% göterimi tejribesini ýokarlandyrmak we täze hünär öwrenmek maksady bilen goşmaça bilim (ýa-da täze hünär) alýadylar we biznesi ýöretmek meselelerine bagyşlanan okuw seminarlaryna we treninglere gatnaşýardylar. Kiçi kärhana ýolbaşçylaryň diňe 4.6% öz işgärlerini biznes-okuwyna bagyşlanan dürli kurslara, treninglere we seminarlara ugradyp bilýärdiler. Hödürülenýän treningleriň köp bölegi menejerler we hasapçylar üçin niýetlenendir (okan adamlaryň 83.3% hasapçylardyr, 11.1% menejerler we 5.6% başga hünärli işgärler). Diňe olaryň käbirleri

başga hünärler boýunça bilim aldylar. Türkmenistanyň Ykdysadyýetçiler bileleşiginiň geçiren sorag barlagyna görä, telekeçiler diňe resmi (formal) bilim almak bilen gyzyklanman, olar tejribe we bilim bilen alyş-çalyş etmek mümkinçilikleri bilen hem gyzyklanýarlar. Emma, okamak mümkinçilikleri bolsa-da, telekeçileriň köpüsi olar bilen peýdalanmaýar. Onuň birnäçe sebäbi bardyr, şol sanda hem özüniň okamak talaplaryna aň ýetirmezlik, wagtyň ýetmezçiligi, okuwyň gymmat bolmagy. Ondan başga-da, oba ýerlerinde okamak mümkinçiligi çäklendirilendir.

Biznesi geljekde hem ýöretmek üçin goşmaça hünär bilimini almakda telekeçilik sektoryň talaplaryny öwrenmek işi hemişelik esasy amala aşyrylmalydyr we telekeçileriň we kiçi kärhanalaryň işgärleri üçin niýetlenen okuw ulgamyny mundan beýläk hem ösdürmelidir. Sebäbi, ýokarda agzap geçilen sorag barlagyna görä, telekeçileriň 21.3% professional kadrlaryň zerurdygyny belläp geçdiler.¹⁴

Telekeçileriň köpüsi (40.9%) telekeçilik sektorynda bilim bermek hyzmatlar bazaryny ösdürmek üçin höwes (stimullary) döretmelidir (bellige almak babatda, ygtyýarnama bermek, maýa goýumlary (inwestisiya) we karz (kredit) resurslary boýunça döwlet kepillendirmeler bermek). Bu stimullar bazary ösdürmek we şol ulgamda kompanýalaryň sanyny köpeltmek üçin ulanyp bolardy. *Diagramma 17 ser: Telekeçilik sektoryny hünärler boýunça okatmak talaplary*

Ruhnama suw çüwdürimi. Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Nyýazowyň Mukades kitaby (Aşgabat)

¹⁴ kiçi kärhana ýolbaşçylaryň we hususy telekeçileriň arasynda biznesde gender meseleler boýunça geçirilen saýlama barlagy. Türkmenistanyň ykdysadyýetçiler birleşmesi. BMGÖM (PROON). 2006 ý.

6. HÜNÄR BILIMI WE OKUWY MALIÝELEŞDIRMEK

Mekdebe çenli, başlangyç we orta bilim esasan döwlet tarapyndan maliýeleşdirilýär. 2005 ýylda bilime bolan döwlet harajatlaryň 17.4% göterimi mekdebe çenli bilimiň paýyna düşýärdi, umumy orta bilimiň paýyna bolsa – 64.8%. orta hünär we bilime we ýokary bilime – 1.2% we 7.3% (Jedwel 11 ser.). Seýlelik-de, umumy orta bilim we belli bir derejede ýokary bilim tölegsiz bolup durýar, şol wagtyň özünde hem başlangyç we orta hünär bilimiň köp bölegi tölegli esasyda berilýär. 2008 ýylda başlangyç we orta hünär bilim ulgamynda okaýan talyplaryň 90% tölegli esasyda okaýardylar we diňe 10% döwlet býujetiniň hasabyna okadylar.

Orta hünär okuwynda okaýanlaryň 17% tölegsiz okaýarlar (esasan, olar Söwda-kooperativ kollejiň we Türkmen ýöriteleşdirilen maliýe we ykdysady mekdebiniň talyplary). 2008 ýylda bilim bermek hyzmatlaryny amala aşyrýan prowaýder-kärhanalarynyň 320 sanysy bellige alyndy. Bu san umumy bellige alnan kärhanalaryň 1.8% bolup durýar. Şol bilim berýän edaralaryň 26% diýen ýaly başlangyç we orta hünär bilim berýän okuw jaýlara degişlidir. Bu bilim berýän edaralae döwlet eýeçiligindedir. Başlangyç we orta hünär bilim bermek ulgamynda meşgullanýan okuw jaýlaryň takmynnan 75%-i özbaşdak maliýeleşdirilýärler, galanlary hem döwlet býujeti tarapyndan maliýeleşdirilýär.

Okuw jaýlaryň uly däl bölegi garyşyk maliýeleşdirmek usulyny ulanýarlar (döwlet býujeti we başga çeşmeler). *Diagramma 18 ser: döwlet hünär okuw jaýlarynyň maliýeleşdirmek çeşmeleri.* Dürli sektorlarda okuw hödürleýän dürli okuw merkezleri garyşyk maliýeleşdirmek usulyny ulanýarlar. *Diagramma 19 ser: Uly ýaşlylar üçin bilen bermek bilen meşgullanýan bilim edaralaryny maliýeleşdirmek çeşmeleri.*

Ýokary okuw jaýlaryň uly bölegi döwlet tarapynda maliýeleşdirilýär. Diňe olaryň käbirleri maliýeleşdirmegiň garyşyk görnüşini ulanýarlar. 2008/2009 ýylda ýokary okuw jaýlaryň talyplarynyň 7% tölegli esasyda okaýardylar. Olaryň köpüsi Halkara Türkmen-Türk Uniwersitetiniň talyplarydyr.

HBO-ň maliýeleşdirmeginde dürli döwlet edaralaryň gatnaşmagyny ýokarlandyrmak maksady bilen 2011 ýylda döwlet “elementar” (ýönekeý) hünär mekdeplerini döretmek hakynda täze Düzgünnama kabul edildi. Olar talyplaryň hünär taýdan taýýarlamak işi bilen meşgul bolarlar we umumy orta okuwýň esasynda hereket eder. Bu mekdepler döwlet edaralary (ýerli we welaýat hökümet edaralary), hususy kompaniýalar, indiwidler, merkezi hökümet edaralary tarapyndan maliýeleşdirilip bilner. Okuw meýilnamalary Bilim ministrligi tarapyndan makullanmalydyrlar we akkreditasiýa geçmelidirler. Bu okuw jaýlary kompaniýalar bilen hyzmarkaşlyk edip, kärhanalaryň binýadynda bilim berip bilerler. Şeýle-hem olar tölegli hyzmatlary bermeklige hukukly bolar.

“Beýik Galkynyş eýýamynda Bilim” atly Halkara sergi we ylmy konferensiýa

7. DONOR EDARALAR (HEMAÝATÇY) TARAPYNDAN HÖDÜRLENÝÄN HÜNÄR BILIMIŇ WE OKUWYŇ ÖSÜŞINE ÝARDAM BERÝÄN MAKSATNAMALAR

2001 – 2010 ýyllar döwrüň içinde Türkmenistan Ýewropa Bileleşi (ÝB) tarapyndan hemaýat edilen milli maksatnamanyň çäklerinde 22 mln. yewro ÝB-ň donor kömegini aldy. Indikativ Maksatnamanyň çäginde 2011-2013 ýyllar üçin Merkezi Aziýa sebiti üçin 321 mln. yewro pul berildi, onuň 31 mln. bolsa Türkmenistana Milli maksatnamanyň çäklerinde berildi.

2011-2013 ýyllar üçin ÝB-ň kömegi baradaky milli maksatnama bilim we okuw ulgamynda şu aşakdakylary öz içine alýar:

- Hünär bilimi we okuwý döwrebaplaşdyrmak ýolunda möhüm tapgyr bolup biljek - “hünär bilim we okuwý hilini we aktuallygyny ýokarlandyrmak” (3 mln. yewro). 2011 ýylda başlan taslama, HBO-y dolandyrmagyň potensialyny güýçlendirmäge, profesional standartlaryň meýilleşdirilmegine we täzeden garamagyna, täze dersleriň we metodologiýanyň (usulyýetiň) girizilmegine, mugallymlaryň we önümçilik okuwý ussalarynyň tejribesini ýokarlandyrmaga gönükdirilendir. Bilim ministrligi esasy hyzmatdaşy bolup durýar. Taslamanyň ýolbaşçylar komiteti

tassyklanyldy, onuň düzümine hemme esasy gyzyklanýan taraplar we HBO ulgamynda işleýän donorlaryň wekilleri.

- 2010 ýylyň fewralynda başlan “bilim ulgamynyň döwrebaplaşmagyny hemaýat etmek” (1,5 mln ýewro). Taslamanyň maksady umumy hünär bilim bermek ulgamyny reforma geçirmekde ýardam etmek we bilim ulgamynyň ählisiniň ösüş strategiýasyny täzelendirmek. Şeýle-hem, mugallymlary okatmak we täzeden seredilen okuw maksatnamalaryň badalga bermeklige maksat edinen çäreleri amala aşyrmaklygy göz önünde tutýar.
- 1997-2010 ýyllar aralygy üçin, umumy býujeti takmynan 10 mln. ýewro bolan birnäçe TEMPUS taslamalary. TEMPUS maksatnamasy Türkmenistanyň uniwersitetleriniň we ÝB-ň we goňsy döwletleriň arasyndaky halkara hyzmatdaşlyklara ýardam edýän effektiv gural hökmünde hereket edýär. Maksatnama işgärler üçin stimullary döretmekde, okatmakda we bilim bermekde täze usullary girizmekde kömek etdi.

Erazmus Mundus Hyzmatdaşlyk Maksatnamasy (Erasmus Mundus Partnership) talyplara, mugallymlara we ylmy barlagçylara başga ýurtda iş tejribesini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Merkezi Aziýada bilim we barlaglar boýunça ulgam (the Central Asian Research and Education Network, CAREN) – uniwersitetler we ylmy-barlag institutlaryna ýokary tizlikli internetiň elýeterliligini üpjün etmäge gönükdirilen taslama. CAREN Merkezi Aziýanyň ylmy işgärlerine diňe özara hyzmatdaşlyk etmäge däl-de, eýsem Ýewropa döwletleri we dünýäniň başga ýurtlaryndaky işdeşleri bilen bilelikdäki taslamalary amala aşyrmaga kömek edýär (meselem, telemedisina, uzak aralykdan bilim bermek)

Aýratyn başlangyç (pilot) sektorlarynda hyzmatdaşlyk etmek mümkinçiliklerini kesgitlemek maksady bilen Norwegiýanyň hökümeti tarapyndan Türkmenistanyň HBO ulgamy boýunça barlag geçirildi.

BMG-ň Çaga Fondy (UNICEF) häzirki wagta iki taslamany alyp barýar: inklýuziw bilim bermek boýunça we çagalara hoşniýetli boljak okuw gurşawy döretmek boýunça taslamalar.

Türkmenistanly hyzmatdaşlar üçin bilim ulgamlary we müdirlikleri boýunça okuw gezelençleri gurnaldy, we şeýle-hem bilimi maliýeleşdirmek we dolandyrmak boýunça treningleriň birnäçesi gurnalýar.

UNESCO (BMBYHG) 4 we 5 synplarda okaýan okuwçylaryň okuw netijelerine derňew etmekde we okuw meýilnamalara we kitaplara baha bermekde hemaýat edýär.

BMG-ň Ösüş Maksatnamasy (BMGÖM) umumy orta bilim mekdepleriň maglumat tehnologiýalar mugallymlaryny (8-10 synplar we käbir mekdeplerde 6-dan 10 synpa çenli) okatmakda we mekdeplerde multimedia tehnologiýalaryny ulanmak üçin resurs merkezlerini döretmekde ýardam edýär. Umuman, 20 sany pilot (ilkinji) mekdeplere enjamlar berildi we interneda çykyş üpjün edildi.

ABŞ-ň halkara ösüş agentligi (USAID) agrobiznes we HBO boýunça taslamalaryň kömegi bilen durnukly ykdysady ösüşi üpjün etmek üçin potensialy we infrastrukturany berkitmeklige hemaýatçylyk edýär: “*the Accounting/Certified International Professional Accountant project*” - halkara şahadatnama laýyk gelýän hasapçylary taýýarlamak taslamasy we “*the Junior Achievement project*” – ýaşlaryň üstünlikleri boýunça taslama.

2010 ýylda tassyklanan Ýewropanyň Özgeriş we Ösüş bankynyň kömek strategiýasynyň bellemegine görä, ykdysady, syýasy we durmuş ulgamynda

kämilleşdiriliş işlerini dowam etdirmeli we şol strategiýa agrobiznes, energetika we kiçi we orta kärhanalar üçin amatly infrastrukturany döretjek taslamalary göz öňünde tutýar.

Şeýle-hem Türkiýe döwletiň ýardam etmeginde agrobiznesde kwalifikasiýalary ösdürmek ulgamynda taslamalar amala aşyryldy.

Ýokary mekdepleriň talyplary we mugallymlary üçin başga döwletler bilen tejribäni alyş-çalyş etmek dürli maksatnamalar hereket edýär.

“Bilim Beýik Özgertmeler eýýamynda” atly Halkara sergi we ylmy konferensiýa

8. SÖZSÖŇY

Ilat sanyň köpelmegi we zähmet bazaryna gelmeli ýaşlaryň uly böleginiň bolmagy Türkmenistan üçin düýpli mesele bolup durýar. Şol ýaş adamlar ýurduň durmuş-ykdysady ösüşine öz goşandyny goşmaga taýýar bolar ýaly, olara ýeterlik derejede (adekwat) bilim hödürlep bilmeli. Kiçi we orta kärhanalar üstünlikli biznes-işi ýöredip biler ýaly, olaryň telekeçilik we ýörite hünär ukyplaryny ösdürmek üçin ýeterlik derejede (adekwat) bilim berip biljek ukybyň bolmagy, bilim we okuw ulgamynyň öňünden duran düýpli meseleleriň ýene biridir.

1990-njy ýyllaryň soňunda, haçan-da HBO müdirliğini desentralizasiýa etmek we onuň wezipelerini ministrliklere we ýerli hökümet edaralaryna geçirmek barada karar kabul edilende, HBO hiline jogap berýän HBO baradaky milli agentligi ýatyryldy. Geçiş döwrüň dowamynda HBO okuw jaýlaryň köpüsi ýapyldy we diňe özüni ödäp bilýän, ýa-da degişli ministrliklerden ýeterlik ünsi we resurslary özüne çekip bilen okuw jaýlary öz işini dowam etdiler. HBO ulgamy näçe fragmentirlenen boldugyça bilimiň we okuwyň hili erbetleşýärdi. Sebäbi tutuş ulgamy gönükdirip bilýän we zähmet bazaryna laýyk ähli ministrlikler, müdirlikler we HBO okuw jaýlary boýunça milli strategiýanyň amala aşyrylyşynyň monitoringini alyp barar ýaly edara ýokdy.

Häzirki wagtda bilimleriň ugurlaryň takyk kesgitlemesi ýokdur, we aýry dersleri okatmakda kemçilikler bardyr, hususanam, orta hünär bilimiň okuw jaýlarynda bu zady görüp bolýar. Vertikal we gorizonta bilim traýektorýalaryny we ugurlaryny kesgitlemek üçin, şeýle-hem adekwat gutardyşy meýilleşdirer ýaly, zähmet bazaryň talaplarynyň jikme-jik derňewini geçirmelidir. Şeýle derňew zähmet bazaryndaky tekli bilen islegiň arasyndaky bap gelmezligi kiçeldip biler we okaýanlar üçin has köp mümkinçilikleri döredip biler.

Başlangyç hünär bilim beriş okuw jaýlaryň köpüsiniň resmi taýdan degişli ministrliklere garaşly bolýandygyna, şeýle-hem, şol ministrlikler olaryň müdirlerini belleýändigine garamazdan olar döwletden wagtly-wagtynda maliýe kömegini almaýar. Daşary ýurt analitikleriň pikirine görä, başlangyç hünär okuw jaýlarynda bilim esasan tölegli bolýandygy, obaly ýerlerden gelen we girdejisi az bolan maşgalalardan gelip çykýan ýaş adamlaryň has azragy bu bilimi alyp bilýärler. Mundan başga-da, bu ýagdaý başlangyç hünär mekdeplerinde kurslaryň we kabul edilýänleriň sanynyň azalmagyna getirdi, we şeýlelik-de bularyň hemmesi okuw jaýlaryň hünärleriň çäklendirilen sanawy boýunça okuw hödürleýändigine getirýär.

Ministrlikleriň we okuw jaýlaryň arasyndaky HBO-ň dolandyryşynyň sazlaşygyny berkitmelidigine aň ýetirip, hökümet 2009 ýylyň fewralynda Bilim ministrliginiň ýanynda HBO Departamentini döretmek kararyna geldi. Resurslar bilem ýeterlik derejede üpjün edilmedik täze müdirligiň öňünde HBO ulgamyny sazlamak, bilim berýän maksatnamalary garmonizirmek, isleg bilen teklibi özara sazlamaga we hili üpjün edýän zerur mehanizmleri dikeltmäge kömek edip biljek täze milli öňdebaryjy ýorelgeleri we standartlary işläp düzmek wajyp wezipesi goýuldy.

Häzirkizaman we netijeli bilim ulgamynda bilim alan tejribeli işgärleriň bolmagy, döwletiň ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmaga, ony ýangyç-energetika çeşmelerinden garaşly bolmagyny peseltmek maksady bilen, ony syýahat ýaly pudaklarda has bäsdeş bolmagyna we inwestorlar üçin has özüne çekiji bolmaklygyna gönükdirilen syýasatyny amala aşyrmak üçin üstünligiň möhüm faktory bolup durýar.

Ýakynda Zähmet we durmuş üpjünçilik Ministrligiň döredilmegi, iş yerlerini döretmeklige gönükdirilen syýasatlaryň işläp düzmek we amala aşyrmak üçin wajyp ädim bolup durýar. Profesional ukyplarda talaplary, şeýle-hem şol talaplaryň we döwlet we hususy okuw jaýlaryň hödürleýän ilkinji we zygiderli profesional taýýarlygyň arasyndaky

aragatanşygy kesgitlemek we çak etmek maksady bilen zähmet bazaryň dinamikasynyň derňew geçirmegini sazlamak Ministrliğiň öňünde goýulan möhüm meseleleriň biridir.

Häzirki wagtda emele gelýän ykdysady sektorlar üçin zerur hünärli kwalifikasiýasynda bolan talaplar barada we şol talaplar HBO okuw jaýlarynyň häzirki uçurumlary tarapyndan nähili derejede kanagatlandyryandygy barada çäkli maglumat bar. 2011 ýylda gol çekilen, elementar hünär mekdeplerini döretmek hakyndaky täze buýruk hem iş üpjünçiligine kömek edip biljek hünär ussatlygyny öwretmek meselesi hökümet üçin wajypdygynyň tassyknamasy bolup durýar.

ÝB-ň ýakynda başlan taslamasy, bilim standartlaryny meýilleşdirmäge we täzeden seredip geçmäge, syýasatlary işläp düzmek ugrunda potensialy ösdürmeklige, täze dersleri we usullary girizmeklige, mugallymlaryň we önümçilik ussalaryň tejribelerini ýokarlandyrmaga gönükdirilendir. Şeýlelik-de, ol hünär bilimiň hilini we aktuallygyny ýokarlandyrmak we onuň kömegi bilen Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşine ýardam etmek üçin niýetlenendir, şol wagtyň özünde hem ýaşlar üçin mümkinçilikleriň girewini giňeltýär. Taslamanyň gös-göni netijeleri, häzirki wagtda hökümet tarapyndan işläp düzülýän, Türkmenistanyň 2030 ýyla çenli orta- we uzak möhletleýin ösüş strategiýasyny ýerine ýetirmegine kömek eder.

Ýokarda belläp geçilen ýaly, ýokary okuw jaýlarynda ýerleriň ýeterlik sanynyň bolmandygy sebäpli, ýokary okuw jaýlaryna girjek dalaşgärleriň hemmesi, özüniň bilim almak islegini kanagatlandyryp bilmeýärler. Şonuň üçin, umumy orta we orta hünär okuw jaýlarynyň uçurumlary iş güýjüniň köp bölegini düzýär.

Häzirki döwürde iş güýjüniň hili tehnologik innowasiýalar bilen bir hatarda bolmalydyr, şonuň üçin hem, ýaşlar degişli başlangyç hünär taýýarlygyny we täzeden tejribe taýýarlygyny almak üçin mümkinçiligi bolmalydyr .

Häzirki wagtda, HBO ulgamynyň kämilleşdirilmegi ýurduň durmuş-ykdysady ösüşinde we ykdysadyýeti diwersifikasiýalaşdyrmakda möhüm orny tutýandygy barada düşüne bardyr. HBO ulgamynyň hilini, netijeliligini we effektivligini ýokarlandyrmak üçin donorlar bilen bilelikde eýýäm ädimler edildi. Emma, reformalary geçirmek işi wagt talap edýär, we ulgamyň häzirki ýagdaýy baradaky maglumatyň ýetmezçiligi reformalaryň geçirmekligine we esasy hyzmatdaşlaryň arasyndaky gepleşigiň (dialogyň) netijeliligine päsgelçilik bolup biler. Şol sebäpli, kabul etmek, tamamlamak, işde üstünligiň ösüşi, iş üpjünçiligi baradaky maglumatlar, olary HBO ulgamynda syýasaty işläp düzmek we onuň amala aşyrylyşynyň monitoringi üçin ulanmak maksady bilen, toplanmalydyrlar, derňew edilmelidirler we sistematizirlenmelidirler

“Bilim Beýik Özgertmeler eýýamynda” atly Halkara sergi we ylmy konferensiýa

BIBLIOGRAFIÝA

Türkmenistanda hünär bilim we zähmet bazary ulgamyna syn, Türkmenistanyň Ykdysadyýetçiler Bireşmesi, 2008 r.

BMG-ň Ösüş Maksatnamasy we Finlýandiýanyň Daşary İşler Ministrligi: adam resurslarynyň ösüşine söwdanyň edýän täsirine baha bermek, Türkmenistan, iýul, 2010;

Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri 2000-2007;

Ýewropa Bileleşigi: 2007-2013 ýyllar döwri üçin Merkezi Aziýa kömek etmegiň sebitleýin strategiýasy;

W.I.Koşkin, A.A.Tihomirow. Geçiş ykdysadyýetli ýurtlarda döwlet emlägini administrirlemek (Türkmenistanyň mysalynda);

ÝB-ň taslamasynyň başlangyç tapgyry boýunça hasabat: Türkmenistanyň bilim ulgamyny döwrebaplaşdyrmagyna goldaw, maý 2010

„Biznesde jynsy (gender) tapawutlyklary“: Türkmenistanyň ykdysadyýetçiler birleşmesi BMGM-ň adyndan (POON), 2008;

Türkmenistan: Ýewropanyň dikeldiş we ösüş banky: maglumat býulleteni, mart 2011;

Ýewropanyň dikeldiş we ösüş banky: Türkmenistan boýunça Strategiýasy, 2010 ýylyň 23 martynda geçirilen Direktorlar Geňeşi tarapyndan tassyklanyldy;

ÝB: 2007-2010 ýyllarda Merkezi Aziýanyň indikativ maksatnamasy;

„Döwlet ýönekeý (elementar) hünär bilim edaralary“ – hakynda Düzgünnama, maý, 2011.

Türkmenistan we Aziýanyň ösüş banky hakynda: aprel 2011;

Ýurduň profili: Türkmenistan, awgust 2011, USAID;

ÝBG: Türkmenistanyň bilim we okuw ulgamyna analitik syn, Ýohann Şustereder, awgust 2009;

ÝB: Geljek taslama hakynda gysga maglumat: hünär bilimiň hilini we aktuallygyny mundan beýläk hem ýokarlandyrmak, 2009;

YHÖG: Hususy sektoryň bäsdeşligi we ösüşi: Merkezi Aziýa, 2011;

ÝBG: Türkmenistanyň Milli Obserwatoriýasy: Türkmenistanyň bilim we okuw ulgamy hakynda Hasabat, 2000.

GOŞUNDYLAR

Jedwel 1

2007 ýylda welaýatlar boýunça senagat önümiň çykarlyşynyň pudaklaýyn gurluşy, % göterim

	Aşgabat şäheri	Welaýatlar:				
		Ahal	Balkan	Daşoguz	Lebap	Mary
Türkmenistan	100	100	100	100	100	100
<i>Elektroenergetika</i>	5,9	0,5	0,3	0,4	0,6	0,5
Ýangyç	-	53,5	86,2	-	44,4	57,8
Şol-sanda:						
Nebit çykarýan	-	-	38,6	-	0,1	-
Nebiti gaýtadan işleýän	-	-	47,6	-	14	-
Gaz	-	53,5	-	-	30,3	57,8
<i>Maşyn gurluşyk we metaly işläp taýýarlamak</i>	4,3	0,02	0,1	0,5	0,5	0,4
<i>Himiýa we nebit - himiýa (şol sanda himiýa-farmasewtiki)</i>	3,7	2,1	0,4	0,1	1,3	0,8
<i>Agajy işläp taýýarlamak we sellýuloza-kagyz önümçiligi</i>	0,9	0,4	0,02	0,1	0,1	0,1
<i>Gurluşyk materiallaryň önümçiligi</i>	2,8	5,6	1,2	1,2	1,4	0,5
<i>aýna we farfor-faýans</i>	0,3	-	-	0,01	-	-
<i>Ýeňil</i>	40,4	22,5	5,8	43,3	19,6	19,2
Şol sanda:						
Dokma	15,0	17,6	3,1	22,3	14,4	15,2
Tikinçilik	23,9	4,9	2,6	21,0	5,2	3,8
Gön, deri we aýakgap	1,5	-	0,1	-	-	0,2
<i>Azyk</i>	36,7	15,3	5,8	53,9	31,2	20,5
Onuň içinde:						
lýmit-tagam	30,8	12,1	4,1	44,9	21,6	16
Et we süýt	3,7	2,2	1	5,5	6,5	3,5
Un üweýän we ýarma	2,2	0,8	0,1	3,1	2,9	0,9
<i>Başga senagat önümçilikleri</i>	5,0	0,08	0,18	0,49	0,9	0,2

2010 ýylda işli ilatyň ykdysadyýetiň pudaklary we Türkmenistanyň welaýatlary boýunça paýlaşmagy (% göterim boýunça)

Ykdysadyýetiň pudaklary	Türk- Menistan	Aşga- bat	Welaýatlar:				
			Ahal	Balkan	Daşoguz	Lebap	Mary
Ykdysadyýetde umumy işli bolanlar	100	100	100	100	100	100	100
Şol sanda pudak boýunça:							
Senagat	14,2	16,7	14,5	27,1	10,2	14,4	11,3
Oba hojalygy	46,7	1,6	55,1	15,7	63,6	49,1	59,6
Tokaý hojalygy	0,1	0,6	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0
Balyk hojalygy	0,2	0,0	0,1	1,4	0,2	0,2	0,0
Ulag we aragatnaşyk	5,4	10,3	2,9	10,5	3,7	5,6	4,1
Gurluşyk	8,0	23,3	4,9	12,3	3,6	6,8	5,0
Söwda, ilaty iýmitlendirýän kärhanalar, üpjünçilik we ýerleşdiriş	6,9	16,2	6,8	7,0	4,9	6,1	4,3
Maglumat-hasaplaýjy hyzmat ediş	0,0	0,1	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0
Gozgalmaýan emläk bilen amallar	0,4	2,2	0,1	0,5	0,0	0,1	0,1
Bazary üpjün etmek boýunça umumy täjirçilik işi	0,1	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Geologiýa gözlegi we gidrometeorologiýa gullugy	0,3	,7	0,4	0,8	0,0	0,3	0,2
Maddy önümçiligiň başga pudaklary	0,1	0,5	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
Ýaşayş-kommunal hojalygy we ilata hyzmat edişiň önümçilikli däl görnüşleri	3,3	7,0	1,9	5,9	1,9	2,8	2,7
Saglygy goraýyş, bedenterbiýe we durmuş-sosial üpjünçiligi	3,8	4,8	3,3	5,3	3,0	4,2	3,5
Bilim, medeniýet we sungat	8,0	9,2	7,4	9,7	7,5	8,3	7,3
Ylym, ylmy hyzmatlar	0,2	1,0	0,0	0,3	0,0	0,1	0,1
Karz bermek, maliýe we ätiýaçlandyryş	0,5	1,0	0,4	0,7	0,3	0,4	0,4
Döwlet dolandyryşy	1,8	4,3	1,6	2,4	1,1	1,5	1,4

Şertli belgiler:

- - şeýle ýagdaý ýok

0,0 - uly däl san

Diagramma 3

01.01.2012 ýyl boýunça eýeçilik görnüşine laýyklykda bellige alnan kärhanalar, % göterim¹⁵

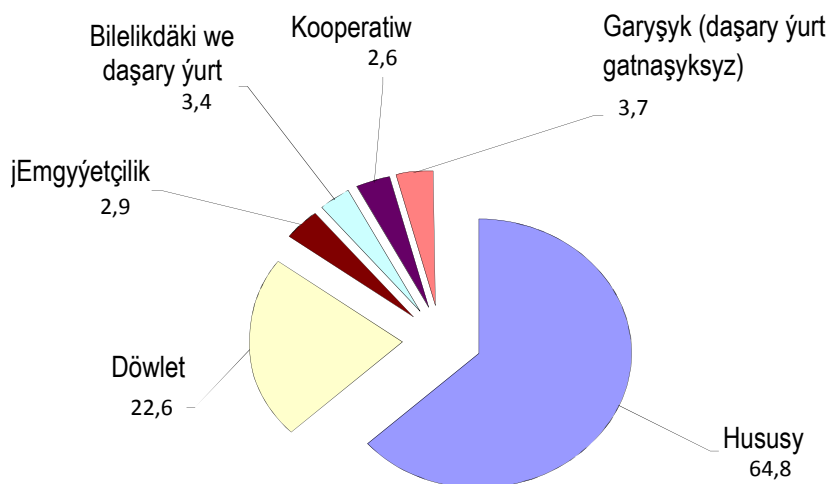

Diagramma 4

01.01.2012 ýyl boýunça işgärler sanyna laýyklykda bellige alnan kärhanalar, % göterim¹⁶

¹⁵ Internet-maglumat. Türkmenistanyň döwlet statistika komitetiniň saýty. Ulgamda: <http://www.stat.dov.tm>

¹⁶ Internet-maglumat. Türkmenistanyň döwlet statistika komitetiniň saýty. Ulgamda: <http://www.stat.dov.tm>

Türkmenistanda ilatyň işli bolmagyň dinamikasy we gurluşy

Görkezijiler	Ösüş derejesi (% -de geçen ýyl boýunça)				Gurluşy (%-de zähmet çeşmeleri boýunça)					
				2009	2010				2009	2010
Zähmet çeşmeleri				102,6	102,4				100,0	100,0
Şol sanda:										
Zähmete ukyply ýaşda zähmete ukyply ilat				102,5	102,4				98,6	98,6
Uly ýaşly şahslar we ýetginjekler				105,4	103,3				1,4	1,4
Ykdysady taýdan işeňňir ilat				102,9	102,7				78,8	79,0
Ykdysadyýetiň bölekleri (sektorlary) boýunça işli ilat				103,1	102,8				69,8	70,0
Şol sanda:										
Döwlet bölegi				100,3	100,6				18,2	17,9
Döwlete degişli däl bölek				104,1	103,6				51,6	52,1
Iş gözleýän ilat				104,6	104,3				5,4	5,5

5 jedweliň dowamy

1	5	6	10	11
Ykdysady taýdan işeňňir däl ilat	101,6	101,3	21,2	21,0
Şol sanda:				
16 we uly ýaşly okuwçylar	113,9	104,7	5,9	6,2
Öý hojalygy bilen meşgul bolýanlar	97,5	98,7	15,3	14,8
Işiň ähli pudaklaryndaky işli ilat	102,5	102,3	94,6	94,5
Işe ukyply ilatyň ykdysady işjeňliginiň derejesi			78,8	79,0
Zähmet çeşmelerinde iş gözleýän ilatyň udel agramy			5,4	5,5

Jyns we ýaş toparlary boýunça 15-24 ýaşly ýaşlaryň orta ýyllyk hemişelik sany, adam¹⁷

<i>Türkmenistan</i>									
	Şäherli ýerler			Oba ýerler			Ähli görnüşli ýerler		
Ýyllar	Erkekler	Aýallar	Jynslaryň ikisi hem	Erkekler	Aýallar	Jynslaryň ikisi hem	Erkekler	Aýallar	Jynslaryň ikisi hem
2004	231082	217190	448272	322413	318609	641022	553495	535799	1089294
2005	236477	222662	459139	334199	329598	663797	570676	552260	1122936
2006	241494	227560	469054	345735	340409	686144	587229	567969	1155198
2007	246148	232035	478183	356434	350389	706823	602582	582424	1185006
2008	250124	235710	485834	366310	360018	726328	616434	595728	1212162

¹⁷ Birleşen Milletler Guramanyň kesgitlemegi boýunça ýaşlar diýip 15 – 24 ýaş aralygyndaky adamlara aýdylýar.

Diagramma 7

Iş üpjünçiligi merkezlerinde bellige alnan we 2010 ýylda ýaşy boýunça iş bilen üpjün edilen ýaşlar (müň adam)

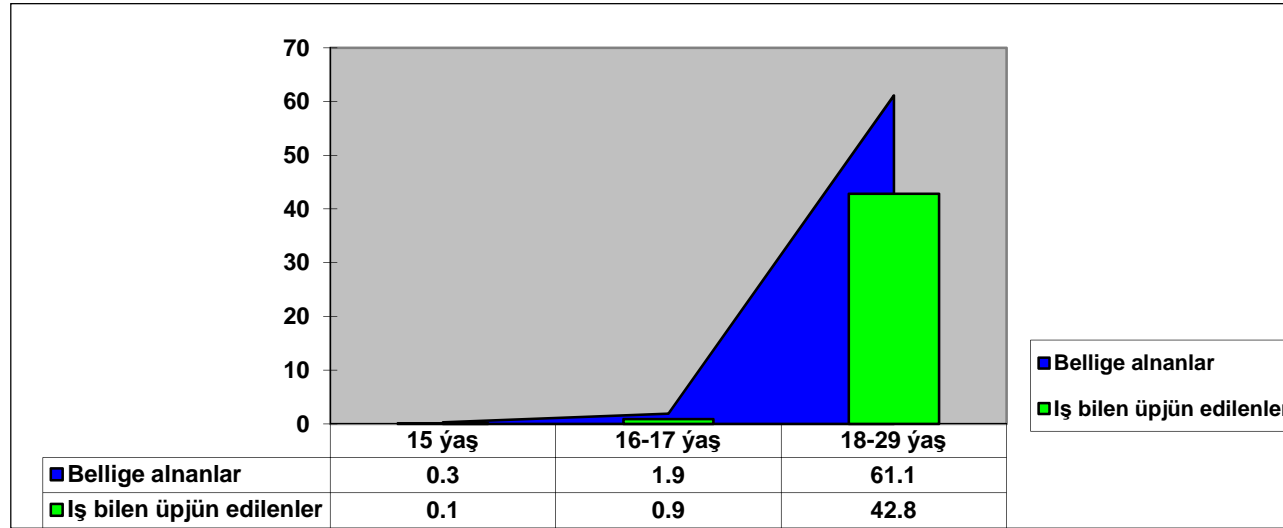

Diagramma 8

Ilatyň iş üpjünçiligi müdirliklerinde 2010 ýylda bellige alnan hususy şahslaryň bilim derejesi

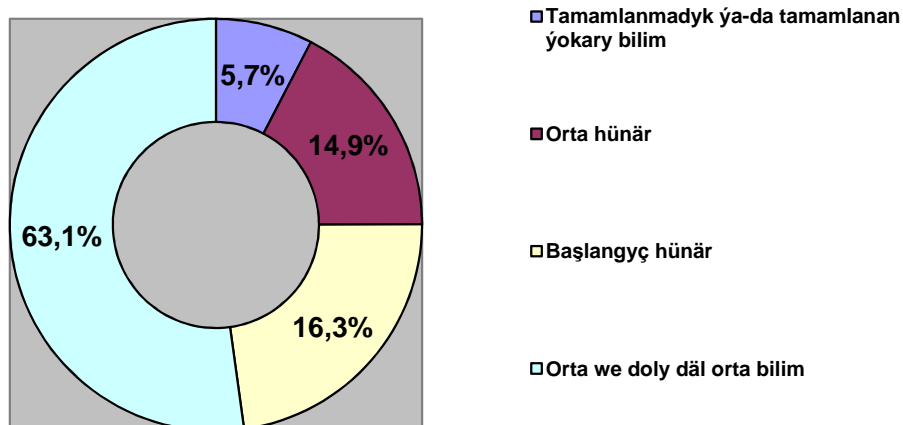
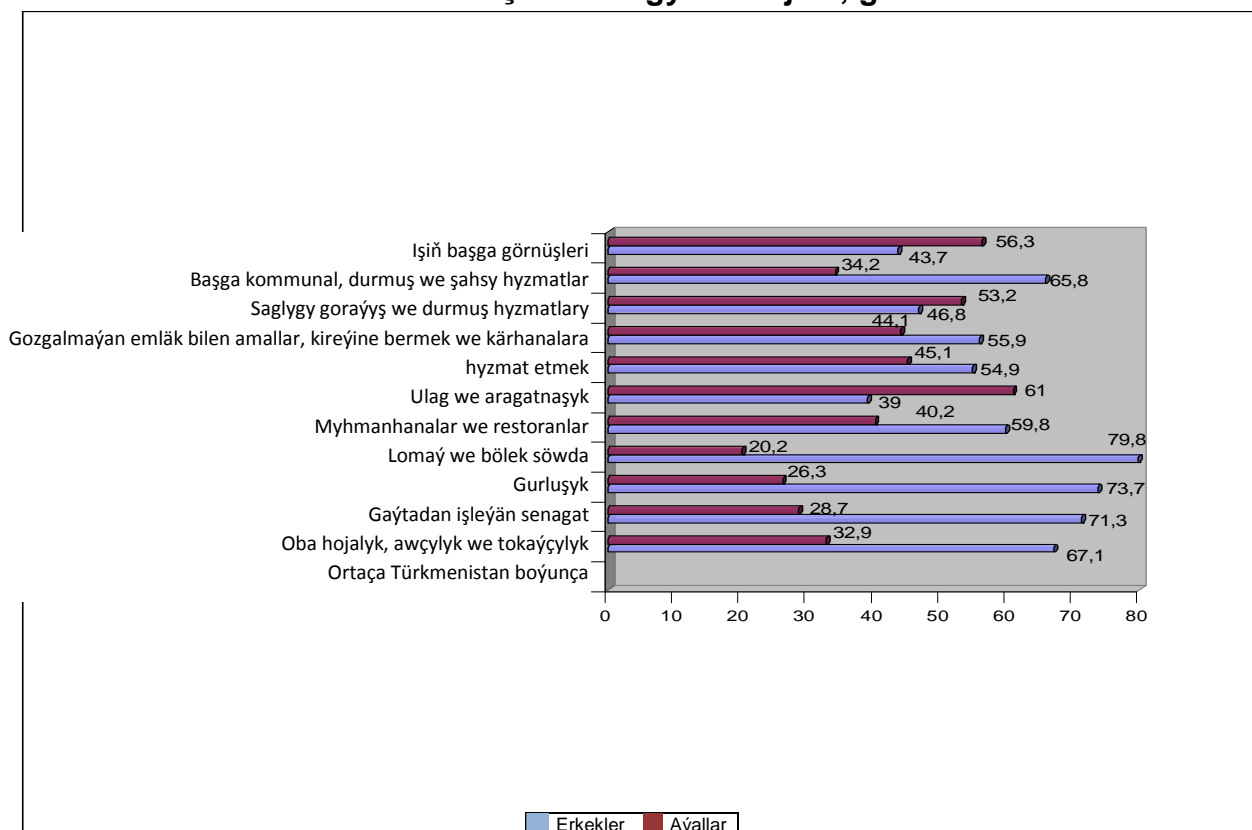

Diagramma 9

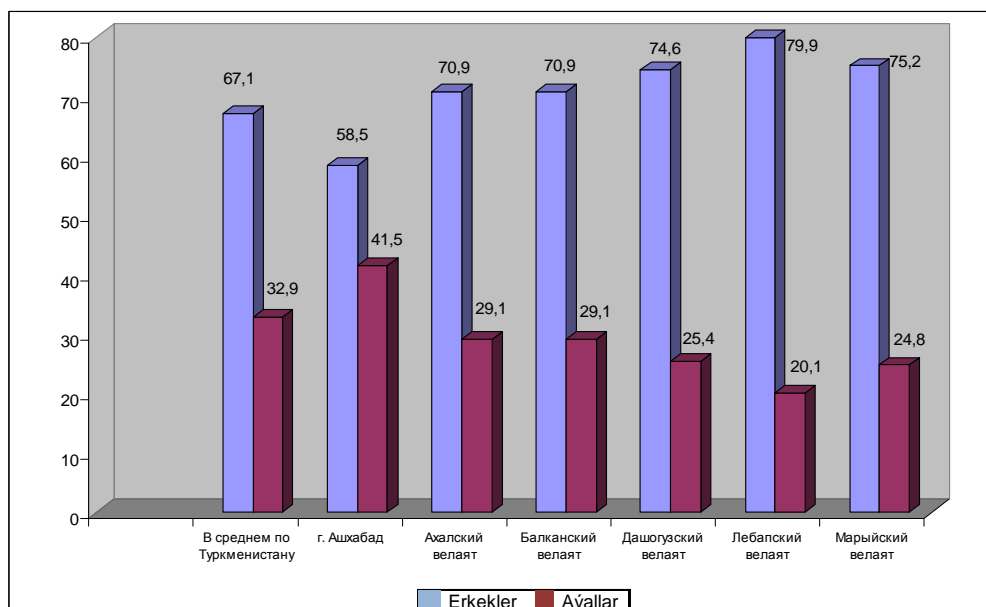
2007 ýylda jynsy (gender) häsiýeti we ykdysady işiň görnüşleri boýunça kiçi kärhanalarda işli bolmagyň derejesi, göterim¹⁸

¹⁸ Türkmenistanyň kiçi telekeçiligi 2007 ýylda (bölüm 1). Türkmenistanyň döwlet statistika komiteti. Aşgabat. 2008. Iş bilen üpjün edilen işgärleriň ortasanaw sany boýunça görkezilen.

Diagramma 10

2007 ýylda jyns (gender) häsiýeti we welaýatlar boýunça kiçi kärhanalarda işli bolmagyň derejesi, göterim¹⁹

¹⁹ Türkmenistanyň kiçi telekeçiligi 2007 ýylda (bölüm 1). Türkmenistanyň döwlet statistika komiteti. Aşgabat. 2008. Iş bilen üpjün edilen işgärleriň ortasanaw sany boýunça görkezilen.

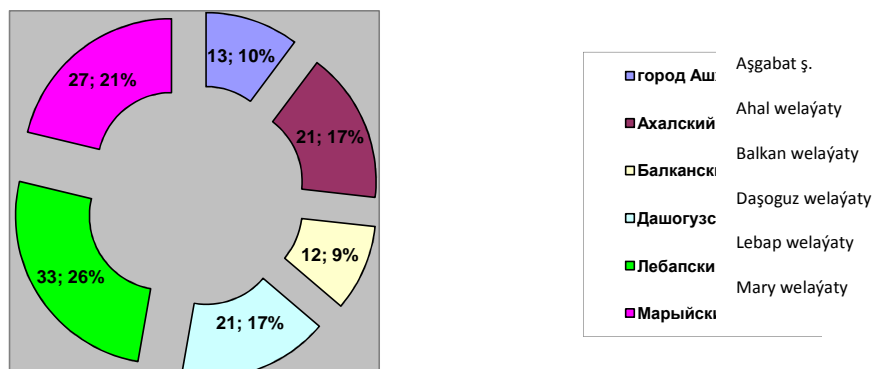
**Türkmenistanyň döwlet býujetinden bilime edilen çykdaýjylar,
(mln. manat)²⁰**

Görkezijiler	2004r.	2005r.
Magaryfa we ylma umumy çykdaýjylar	4537998,6	5650191,8
Şol-sanda kapital goýumsyz:	4475305,6	5588088,1
Olardan:		
Ylym	198700,3	256055
%-de ähli çykdaýjylara:	4,4	4,5
Medeniýet we köpçülikleýin habar beriş serişdeleri	377076,1	481354,6
%-de ähli çykdaýjylara:	8,3	8,5
Bilim	3962222,2	4912782,2
%-de ähli çykdaýjylara:	87,3	86,9
Şol-sanda:		
Umumy bilim we çagalary we ýetginjekleri terbiýelemek we uly ýaşlylaryň arasyndaky umumybilim işi	3329218,9	4120603,2
%-de	84,0	83,9
Olardan:		
Mekdebe çenli çagalar edaralary	677761,5	854431,5
%-de bilime edilen çykdaýjylara	17,1	17,4
Başlangyç, orta mekdepleri	2583333,6	3181046,6
%-de bilime edilen çykdaýjylara	65,2	64,8
Mekdep-internatlary	68123,8	85125,1
%-de bilime edilen çykdaýjylara	1,7	1,7
Kadrlary taýýarlamak	288904,5	415336,6
%-de bilime edilen çykdaýjylara	7,3	8,5
Orta hünärmençilik okuw jaýlary	41624,1	58228,8
%-de bilime edilen çykdaýjylara	1,1	1,2
Ýokary okuw jaýlary	247283,4	357107,8
%-de bilime edilen çykdaýjylara	6,2	7,3

²⁰ Başga ýyllar boýunça maglumat ýok

Diagramma 12

Türkmenistanyň welaýatlary boýunça 2010 ýylda başlangyç hünär okuw jaýlarynyň paýlanylyşy (birlik sany; jaýy – %-de)

Jedwel 13

2008/2009 okuw ýylynda orta hünär okuw jaýlarynda okaýanlaryň sany

Ady	Özbaşdak okuw jaýlarynyň sany	Kabul edilen		Обучаются		
		umumy	Şol-sanda aýallar	umumy	Şol-sanda aýallar	Tölegli okaýanlar
Türkmenistan	18	1715	1224	4024	2757	678
Aşgabat ş.	7	926	636	2089	1343	678
Ahal welaýaty	1	40	13	80	26	0
Balkan welaýaty	2	85	45	213	144	0
Daşoguz welaýaty	3	270	206	641	457	0
Lebap welaýaty	2	89	67	287	195	0
Mary welaýaty	3	305	257	714	592	0

Diagramma 14

2000/2001 we 2007/2008 okuw ýyllarynda orta hünär okuw jaýlarynda okaýanlaryň sany (adam)

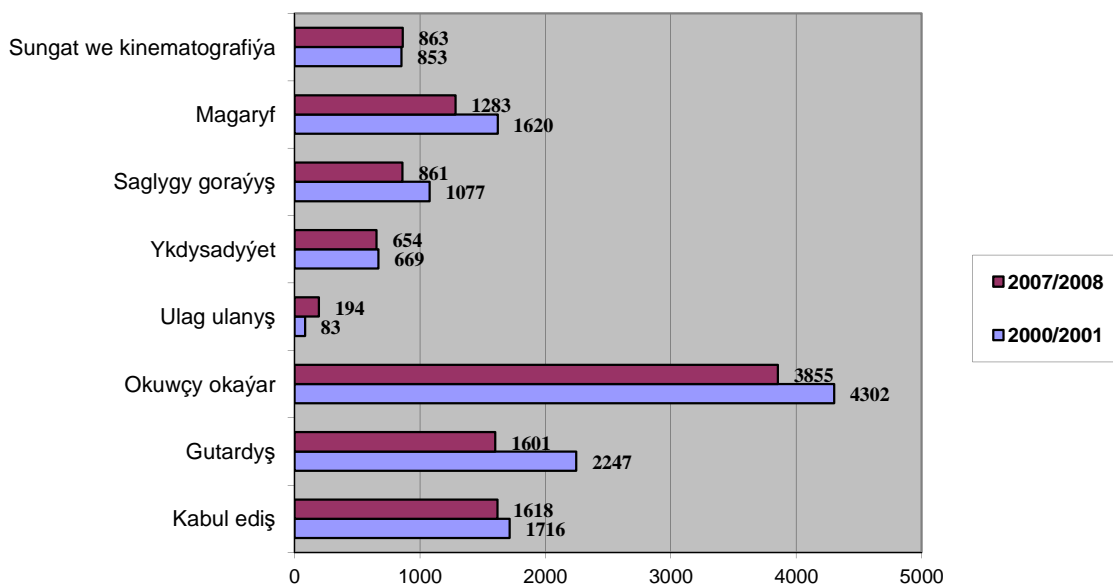

Diagramma 15

2008/2009 okuw ýylynda mekdepleriň görnüşi we jynsy (gender) häsiýeti boýunça HBO bilim edaralarynyň talyplary, %-de

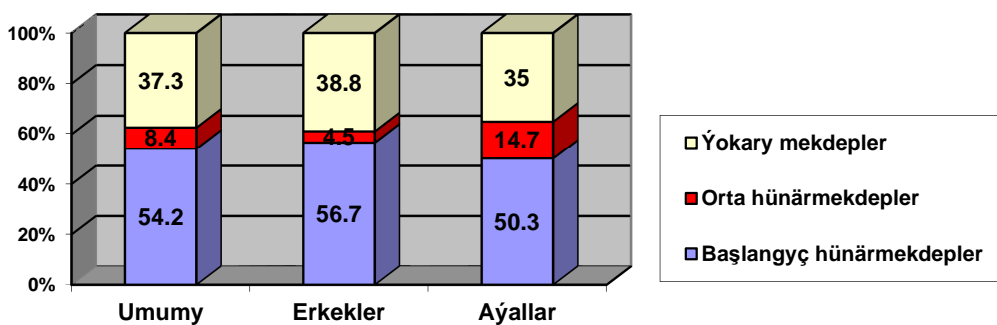

Diagramma 16

Pudaklaýyn hünär öwretmek boýunça Türkmenistanyň ýokary okuw jaýlarynda talyplaryň sany (adam)²¹

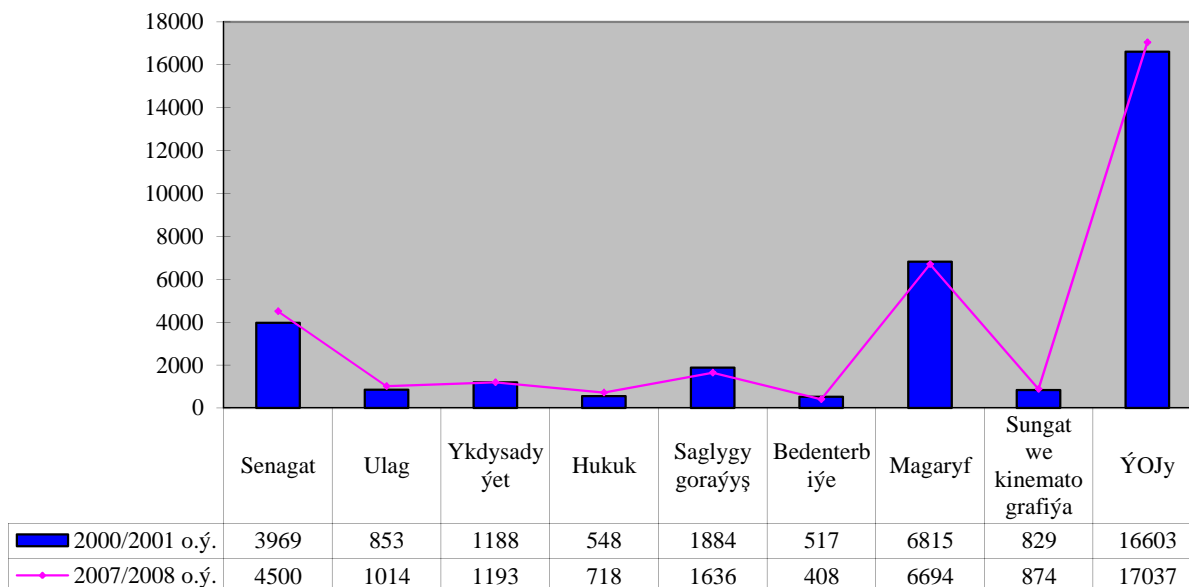
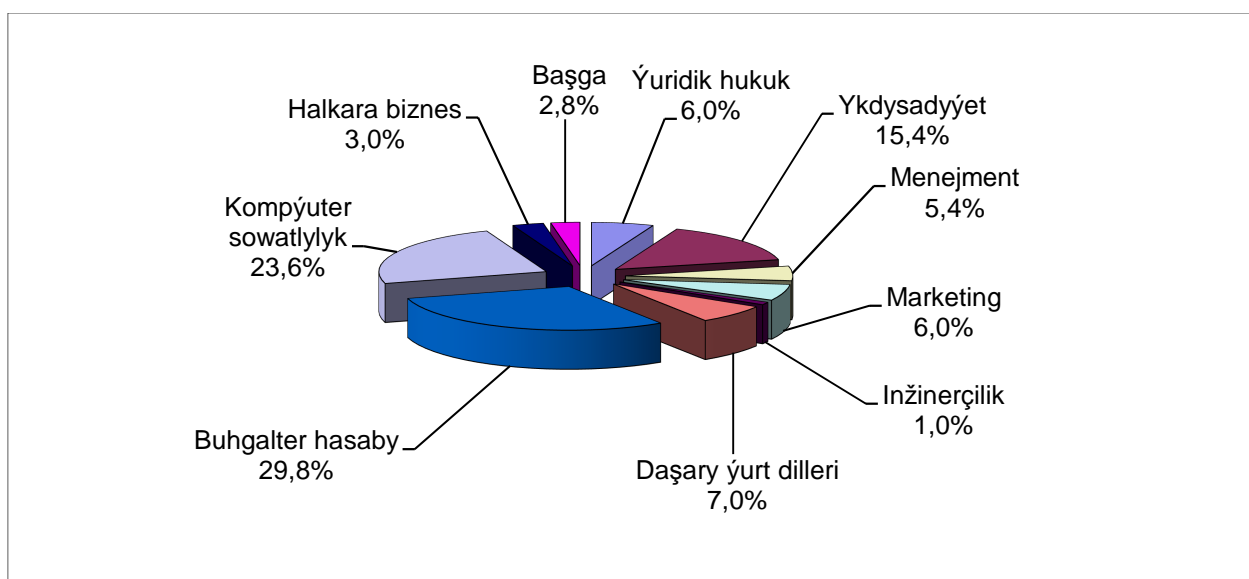

Diagramma 17

Hünärler boýunça goşmaça bilim almaklykda telekeçilik böleginiň talaplary²²

²¹ Daşary ýurtda okaýanlary hasaba almazdan.

²² Türkmenistanyň kiçi telekeçiligi 2007 ýylda (bölüm 1). Türkmenistanyň döwlet statistika komiteti. Aşgabat. 2008. Iş bilen üpjün edilen işgärleriň ortasanaw sany boýunça görkezilen.

Diagramma 18

Tehniki we orta hünär bilim pudaklarynda hyzmatlary hödürlemek işi bilen meşgul bolýan döwlet bilim edaralaryny maliýeleşdirmegiň çeşmeleri, görterim

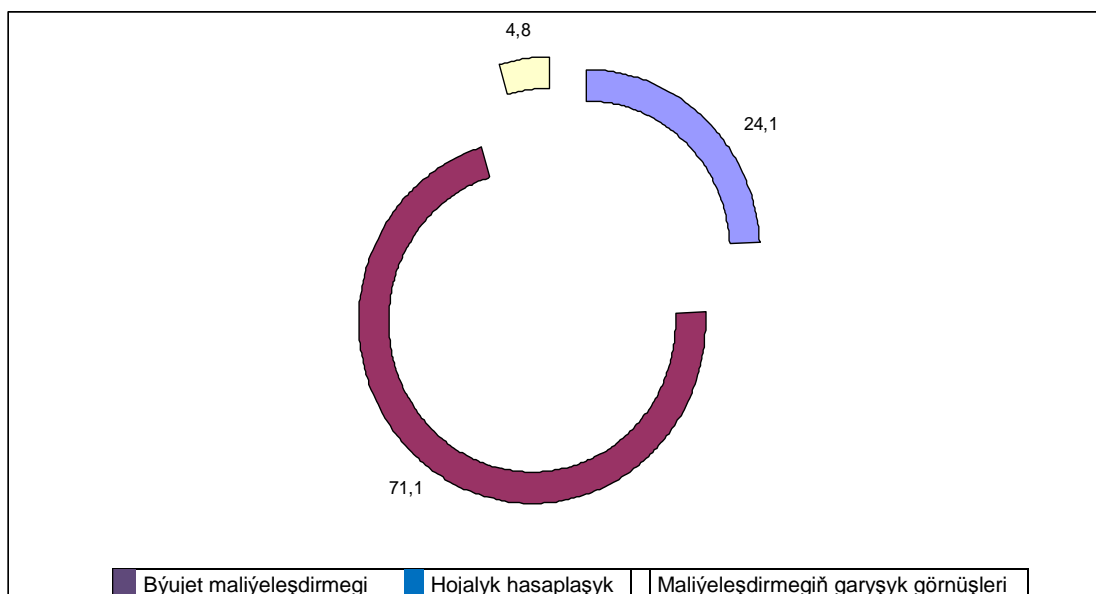

Diagramma 19

Uly ýaşlylar üçin we başga bilim pudaklarynda hyzmatlary hödürlemek işi bilen meşgul bolýan bilim edaralaryny maliýeleşdirmegiň çeşmeleri, görterim

